

Ermeni Tehciri ve Olaylarına İlişkin Vehib Paşa'nın Raporu

Nejdet Bilgi*

Özet

Ermeni tebcirine ilişkin kaynaklar arasında, en önemli belgeler kuşkusuz dönem içinde oluşturulan resmi yazışmalarıdır. Ayrıca, dönemin olaylarına tanık olanların hatıraları da ikincil belge olarak kabul edilebilir. Burada üzerinde durulacak belge de bu türden sayılabilir. Fakat biraz farklı olarak, ilgili soruşturma komisyonunun isteği üzerine kaleme alınmış bir ifade metnidir. Metin, Trabzon tebciri davasında okunarak kamuoyuna sunulmuştur. İfade metni, içerik itibarıyla, Ermeni meselesine ilişkin bir rapor olarak değerlendirilmiştir. Türk arşivlerinde henüz belgeye ulaşulamamıştır. Bu nedenle araştırmacılar, daha çok, dönemin gazetelerinde yayınlanan metinler üzerinden yorum yapmışlardır. Burada İstiklâl gazetesinde yer alan ve muhtemelen tam olan metne yer verilmekte ve bazı yönlerden değerlendirilmektedir. Aynı zamanda rapor hakkındaki değerlendirmelerin de eleştirisi yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ermeni tebciri, Vehib Paşa, Ermeni meselesi, İttihad ve Terakki, Tescir davaları

Giriş

Ermeni tehciri veya 1915-1916 olaylarına ilişkin giderek büyüyen bir literatür oluştu. Bunların birçoğu, kaynağı aynı metinler olan yorum veya değerlendirmelerdir. Konuya hangi açıdan bakılırsa bakılsın, döneme ve olaylara tanıklık edenlerin, yani birinci elden gözlemcilerin oluşturduğu metinler, yine dönem ve olaylar bağlamında oluşturulmuş resmi belgelerden sonra, en fazla itibar edilmesi gereken kaynak manzumesini oluşturmaktadırlar. Bu nedenle, dönem ve olaylara ilişkin hatıra ve günlük türünden metinler, tehcirin tarihsel konumunu belirlemede ve yorumlamada kullanılan, önemli bir kaynak kümesini oluşturmaya devam etmektedirler.

Kişilerin tanıklığına dayanan bu metinlerin oluşturulması, her zaman kendi iradeleriyle bunları kaleme alması veya bir şekilde kayda geçirmesi şeklinde olmamaktadır. Gördükleri, duydukları veya bildiklerini, hiçbir şekilde yazmayı veya kayda geçirmeyi aklından geçirmemiş olsalar bile, bu kişilerden bazıları, yasal bir zorunlulukla bunu gerçekleştirmek durumunda kalmaktadırlar. Bu zorunluluk, kişilerin mahkeme huzurunda sanık, tanık veya müşteki/şikâyetçi olarak bulunmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, mahkeme tutanakları veya yargılama sırasında anlatılarak kayda geçirilen metinler de, en az hatıra veya günlükler kadar tarihi kaynak niteliği taşırlar. Hatta hatıra veya günlüklerden farklı olarak, sorgulama sonucunda oluştukları için, belki bir adım daha birincil kaynağa yakın kabul edilebilirler.

Burada ele aldığımız metin de, yargılamaya hazırlık safhasında, soruşturma heyetinin isteği ile kaleme alınmış bir metindir. Yani yargılama öncesinde oluşturulmuş ve fakat daha sonra mahkeme huzurunda okunduğu için, kısmen sorgulanmış bir metindir. Metnin sahibi I. Dünya Savaşı yıllarında III.

(*) Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Ordu Kumandanlığı yapmış olan Vehib Paşa'dır. Mondros Mütarekesi'nden sonra oluşturulan, Tedkik-i Seyyiât Komisyonu'nun¹, diğer bir ifade ile yolsuzlukları araştırma komisyonunun talebi üzerine kaleme alınmış ve Trabzon Tehciri Davası'nın ikinci duruşmasında, "şahadet makamına kaim olmak üzere"² okunmuş bir metindir.

Vehib Paşa

İfade metninin sahibi Vehib Paşa, hareketli ve renkli, biraz da çelişkilerle dolu bir hayat hikâyesine sahip. 1875 Yanya doğumlu olan Mehmet Vehib Paşa, 1900 yılında Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuş ve Genelkurmay 3. Şube'de görev başlamıştır. IV. Ordu bünyesinde Pülümür, Diyarbakır ve Yemen'de görev yapmıştır. Ardından III. Ordu bölgesindeki Manastır Askeri İdadisi'nde görev yaparken İttihat ve Terakki'ye katılmış ve II. Meşrutiyet'in ilanında görev almıştır. II. Meşrutiyet döneminde II. Ordu Kurmaylığı, Harp Okulu Müdürlüğü, Yanya Kolordusu Kurmay Başkanlığı, Balkan Savaşları sırasında Yanya Müstahkem Mevki Komutanlığı –ki bu görevi sırasında Yunanlılara esir düşmüştür- ve 5. Kolordu Kurmay Başkanlığı yapmıştır. 1914 yılı başlarında 22. Bağımsız Hicaz Tümeni Komutanlığı'na ve kısa bir süre sonra da aynı zamanda Hicaz Valiliği'ne tayin edilmiş, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra, bulunduğu tümen IV. Ordu'ya bağlanarak I. Kanal Seferi'nde görevlendirildiyse de sefere yetişememiştir. 1915 Şubat'ında 9. Kolordu Komutanlığı'na atanmış ve bu görevde iken miralaylıktan (albay) mirlivalığa (tuğ/tümgeneral) yükseltilmiştir. Kısa bir süre sonra da karargâhı İstanbul'da bulunan II. Ordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Temmuz 1915'te Çanakkale Cephesi Güney Grubu Komutanlığı'na atanmış ve muharebelere katılmıştır. 1916 başlarında III. Ordu Komutanlığı'na atanarak, Doğu cephesindeki muharebelere katıldı. 1917 sonlarında rütbesi mirlivalıktan ferikliğe yükseltildi. Savaşın sonlarına doğru,

Haziran 1918'de Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na atandıysa da bu görevi uzun sürmedi ve Temmuz 1918'de Genelkurmay Başkanlığı emrine tayin edildiği için İstanbul'a döndü ve Fahri Yaver yapıldı³.

Mütareke döneminde İttihat ve Terakki aleyhindeki yayınlar Vehib Paşa'ya da uzandı ve hakkında çokça yolsuzluk iddiaları dile getirildi. Nitekim bu iddialardan dolayı 10 Mart 1919'da tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne konmuştur. Tutuklu bulunduğu sırada, daha önce Tetkik-i Seyyiât Komisyonu'na yazılı olarak verdiği ifadesi, 29 Mart 1919 tarihinde Trabzon Tehciri Davası'nın ikinci duruşmasında okunmuştur. 28 Mayıs 1919'da, Bekirağa Bölüğü'ndeki diğer İttihatçı tutuklular Malta'ya sürülürken, Vehib Paşa gündeme gelmemiştir. Bu tarihten 4 gün sonra, 2 Haziran 1919'da ticari faaliyetlerde bulunarak görevini kötüye kullanmaktan dolayı Divan-ı Harb-i Mahsus tarafından, yasal takibat yapılmasına dair irade çıkmıştır. 29 Eylül 1919 tarihli bir haberde, Vehib Paşa'nın tehcir Divan-ı Harbi'nde mi, yoksa Erkân Divan-ı Harbi'nde yargılanacağı meselesinin, hala sürüncemede olduğu kaydedilmektedir⁴. Yaklaşık bir hafta sonra, evrakının Erkân Divan-ı Harbi'ne gönderildiği haberi çıkmıştır⁵. Birkaç gün sonra da, şimdiye kadar incelenen evrakta "kanuna temas eden" bir konuya rastlanmadığı, kalan evrakta da bulunmazsa incelemenin sonuç-

(1) Tedkik-i Seyyiât Komisyonu'nun kurulmasına, 20 Kasım 1918'de kabine toplantısında karar verilmiştir. Komisyon, seferberliğin ilanından başlayarak suiistimalleri inceleyecek ve failileri ortaya çıkaracaktır. Tehcir suiistimallerini soruşturacak kurulun başına, 23 Kasım'da Bitlis eski valisi Hasan Mazhar Bey, üyeliklere Haralambos, Artin, Emin ve Hüseyin Hüsnü Beyler getirilmiştir. Yaklaşık iki ay görev yapan komisyon birçok kişinin sözlü ve yazılı ifadesini aldı. Zeki Sanhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, TTK, Ankara, 1993, s. 35, 38; Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge, Ankara, 2002, s.433-435,453-54.

(2) *Vakit*, 31 Mart 1335/1919.

(3) Mehmet Vehib Paşa'nın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel Nizamoglu, *Vehib Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010, s. 19-438; İsmail Arar, "Yakın Tarihimizden Portreler Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa", *Tarih ve Toplum*, C. 8/47 (Kasım 1987) ss. 23-30-C.8/48 (Aralık 1987), ss. 41-48. Kısa özgeçmiş için bkz. Hülya Tokar-Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daba Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2009, s. 490-492.

(4) "Vehib Paşa'nın Evrakı Mesele Oldu", *İstiklâl*, 29 Eylül 1335/1919.

(5) *İstiklâl*, 6 Teğrin-i sani 1335/1919.

landırılacağına dair bir haber yayınlanmıştır⁶. 1920 yılı başlarında Kuvâ-yı Milliye aleyhine hazırlanan bir ordunun başına geçirilmesi ihtimalinden söz edilmesi, henüz yurt dışına çıkmadığı fakat tahliye edildiği anlamına gelmektedir. 1920 yılı ortalarında İtalya'ya gittiği, yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e davet edilmesine rağmen gelmemesi üzerine, Temmuz 1920'deki yazışmalarla ortaya çıkmıştır. Gıyabında süren yargılamanın 22 Eylül 1921 tarihli onayına göre, askerlikten uzaklaştırma ve dört ay hapis cezası almıştır. Vehib Paşa 1920 yılından başlayarak bir süre Roma'da yaşamış, bir ara Berlin'de bulunmuş, bir süre de Köstence'de ikamet etmiştir. 1928 yılında Türk vatandaşlığından çıkarılan Paşa, bu tarihlerde Atina'da yaşamaya başlamıştır. Buradaki ikameti de uzun sürmemiş, muhtemelen 1930 yılından başlayarak tekrar Köstence'ye, muhtemelen 1932 yılında da Mısır'a gitmiştir. 1935 yılında, İtalya'yla anlaşmazlık içinde bulunan Habeş ordularına komutanlık yapacağı iddiaları ortaya atılmış ve aynı yılın ortalarında bu iddialar gerçeklik kazanmıştır. İtalyan-Habeş savaşında görev yapan Paşa, savaşın yenilgiyle sonuçlanması üzerine tekrar Mısır'a dönmüştür. 1939 yılında tekrar Türk vatandaşlığına kabul edilmiş ve aynı yıl Türkiye'ye dönmüş, 13 Haziran 1940 tarihinde de İstanbul'da vefat etmiştir.⁷

İfade/Rapor Metni Hakkında

Vehib Paşa bu metni, Tahkik-i Seyyiât Komisyonu'nun 28 Kasım 1918 tarihli bir yazı ile kendisinden istemesi üzerine kaleme almıştır⁸. Akçam, metnin el yazısı olarak Kudüs Patrikhanesi'nde bulunduğunu ve 5 Aralık 1918 (5.12.1334) tarihini taşıdığını belirtmektedir⁹. İçerik olarak, Ermeni tehciri ve tehcir sürecinde ve sonrasında meydana gelen olaylara ilişkin duyduğu, gözlemediği ve bildiklerini kapsamaktadır. Metin ilk kez 29 Mart 1919 tarihinde, Trabzon Tehciri Davası'nda okunmuş ve ertesi günkü gazeteler aracılığıyla kamuoyunun gündemine gelmiştir. Bu nedenle de, sanki Trabzon Tehciri

Davası sırasında ve üstelik kendisinin de Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunduğu sırada kaleme alındığı sanılmıştır¹⁰. Vehib Paşa'nın ifade metni, dönemin basınında aynı zamanda rapor olarak da tanımlanmıştır¹¹. Aynı şekilde Divan-ı Harb-i Örfi duruşmalarında da rapor tanımlamasıyla ifade metnine atıflar yapılmıştır¹². Bu tanımlama metnin içeriğine de uygun görüldüğü için, burada rapor olarak da anılacaktır.

Vehib Paşa'nın 5 Aralık 1918 tarihinde Tahkik-i/Tedkik-i Seyyiât Komisyonu'na yazılı olarak sunduğu ifadesinin, Trabzon Tehciri Davası'nın 29 Mart 1919'da yapılan ikinci duruşmasında okunması, basında çeşitli şekillerde yer aldı. Metnin/raporun henüz arşivlerimizde varlığı tespit edilememiştir. Metni tespit amacıyla yapılan basın taraması şöyle özetlenebilir: Dönemin gazetelerinden bir kısmı, metni büyük ölçüde özetleyerek veya kısaca değinerek vermiştir. Bazıları ise hiç değinmemiş, bazıları da değinmemiştir. Dönemin gazetelerinden *Yeni Gazete*, ertesi gün (30 Mart), "*Vehib Paşa mevkufl bulundu-*

- (6) "Vehib Paşa Meselesi", İstiklâl, 9 Teşrin-i sani 1335/1919.
 (7) Nizamoglu, *Vehib Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, s. 353-438; Arar, "Yakın Tarihimizden Portreler Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa", *Tarih ve Toplum*. C.8/48 (Aralık 1987), ss. 41-48.
 (8) İstiklâl, 30 Mart 1335/1919.
 (9) Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 252; Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, "1915 Olaylarını Organize Eden ve Uygulayan Bazı Fail ve Suç Ortakları Hakkında Soruşturmalar ve Akıbetleri", "*Tebcir ve Taktîl' Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Der: Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2008, s. 210.
 (10) "*Vehib Paşa Bekirağa Bölüğü'nde kaldığı dönemde Divanı Harb'e vermesi gereken ifadesini yazılı olarak göndermiş (...). Vehib Paşa yazılı ifadesini 29 Mart 1919 tarihinde Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığındaki Trabzon Tebcir ve Taktîl'ini görüşen Divanı Harb'e yazılı olarak vermiştir.*", Nizamoglu, *Vehib Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, s. 366. "Vehib Paşa'nın bu duruşma esnasında söylediği", Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tebciri ve Yargulamalar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s. 120. "Şahit ifadeleri arasında en fazla dikkat çeken, üzerinde spekülasyon yapılan ve o anda kendisi de Bekirağa Bölüğü'nde yatmakta olan eski III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın verdiği yazılı ifadedir.", Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, TTK, Ankara, 2011, s. 178. "*Vehib Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfi'de şahit sıfatıyla söylediklerinden ...*", Akın Çelik, "Mütareke Dönemi İstanbul Basınında Tehcir Davalarına Yönelik Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 11/21 (2012/1), s. 18.
 (11) Bkz. "Vehib Paşa'nın İfadatı, Vehib Paşa'nın Raporunun Mabaddır", İstiklâl, 1 Nisan 1335/1919; "Vehib Paşa bu raporunda...", *Vakit*, 31 Mart 1335/1919.
 (12) Bkz. Yozgat davasında Kemal Bey'in savunması: "Vehib Paşa raporunun münderecât-ı feciası...", *Memleket*, 8 Nisan 1919/1335; Nejdet Bilgi, *Yozgat Ermeni Tebciri Davası*, Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 337, 354.

ğu için ifadesi okundu” gibi, açıklayıcı olmayan bir açıklamayla, Vehib Paşa’nın ağızından metni iki paragrafta özetleyerek vermiştir¹³. *Alemdar* gazetesi, “*Vehib Paşa’nın ifade-i tabiriyesi okundu. Bunun hüülâsâ-i mealine göre*” diyerek, bir geniş paragrafı metni özetlemiş ve fakat bir izahla bulunmamıştır¹⁴. *Sabah* gazetesi, duruşmada bulunması gereken şahitler gelmediği için, Vehib Paşa’nın “*ifade-i tabiriyesi*”nin okunduğunu belirtmiş ve metni Paşa’nın dilinden iki paragrafta özetlemiştir¹⁵. 30 Mart tarihli *Söz* gazetesi de, duruşmaya gelmeyenleri sıraladıktan sonra, “*Reis Paşa zabıt kâtibine İkinci Ordu Kumandan-ı sâbıkı Vehib Paşa’nın ifade-i tabiriyesinin kıratini emr eyledi*” diyerek, iki paragrafta ifadenin özetini yapmıştır¹⁶. *Memleket* gazetesi, 31 Mart’ta duruşmaya değindiği kısa haberinde, “*Mevkuf Vehib Paşa’nın zabt olunan ifadesi okunmuşdur*” diyor ve ifade metninin bir paragraflık özetini veriyor¹⁷. Gazeteler arasında, Damat Ferit hükümetine yakınlığı ile bilinen *Hukuk-ı Beşer*, konuya hiç değinmemeyi tercih etmiştir¹⁸. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi ise, konuya haber olarak yer vermek yerine, imzasız bir başyazıda, diğer gazetelerde yer alan ifade metninin önemine vurgu yapmayı tercih etmiştir¹⁹. *Hâdisât* gazetesi, 30 Mart’ta, Trabzon davasının ikinci duruşmasında hazır bulunması gereken şahitler gelmedikleri için, “*Vehib Paşa’nın bu tehcir ve taktik mesâiline âid müşâbedâtını hâvi ifade-i tabiriyesi okundu*” dedikten sonra, yerlerinin azlığı dolayısıyla, özet olarak verdiklerini belirtmektedir. Ancak, özet olarak verilen ifadelerin yarısı sansür tarafından çıkarılmıştır²⁰. Dönemin önemli gazetelerinden *Zaman*, 28 Mart-3 Nisan 1919 tarihlerinde kapalı olduğu için, Vehib Paşa’nın ifadelerine doğal olarak değinememiştir. Yine dönemin başka bir önemli gazetesi *Yeni Gün*, 27 Mart’ta kapatıldığı ve ancak 6,5 ay sonra yeniden yayınlanabildiği için, aynı şekilde konuya değinememiştir²¹.

Gazeteler içinde, ifade/rapor metnine daha ayrıntılı yer verenleri de vardır. Bunlardan *İkdam* gazetesi 30 Mart’ta, duruşmaya

gelmeyenleri belirttikten sonra, “*Kolordu kumandanlarından Vehib Paşa’nın ifade-i tabiriyesi bervech-i âti okundu*” diyerek, metni aktarmıştır. Ancak, metnin ikinci kısmına, yani Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan mezalimin anlatıldığı kısma hemen hiç yer vermemektedir²². *Vakit* gazetesi ise, bir gün sonra, 31 Mart’ta, duruşmaya gelmeyen şahitlerden söz ettikten sonra, “*İstanbul Muhafızlığı’nda mevkufl bulunan Vehib Paşa’nın bundan mukaddem Tetkik-i Seyyiât Komisyonu Riyaseti’ne vermiş olduğu ifade-i tabiriyesi şabadet makamına kaim olmak üzere okundu*” diyerek, özellikle ilk kısımlarını özetlemiş, metnin -özellikle sansüre takılan- ikinci yarısı sayılabilecek kısmını, büyük ölçüde aynen vermiştir²³. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi rapora iki ayrı günde yer vermiştir. 30 Mart’ta duruşmaya gelmeyen şahitleri belirttikten sonra, “*Bekirağa Bölüğü’nde mevkufl bulunan Vehib Paşa’nın ifade-i tabiriyesi istimaa başlanmış ve mümaileyhin tahrir eylediği mufassal ifadâtın kıraati üç çeyrek saat kadar imtidâd eylemiştir*” dedikten sonra, metnin yaklaşık yarısını iki paragrafta özetlemiştir. Bu özetten sonra, metnin kısaltılarak verilen diğer kısmının yer aldığı sütun, sansür tarafından çıkarıldığı için boş kalmıştır. Metnin yayınlanmasına izin verilmesinden sonra, sansürlenmiş ikinci kısım, 1 Nisan tarihli gazetede yer almıştır²⁴. *İleri* gazetesi, metne iki ayrı günde yer vermiştir. 30 Mart 1919 tarihinde, duruşmaya gelmeyen şahitleri saydıktan sonra, “*Vehib Paşa çağırıldı ifade-i tabiriyesi bervech-i zir okundu*” diyerek, metnin ilk yarısının bazı kısımlarını atlayarak vermiştir. Diğer kısmını, “*yarısını yarına bırakıyoruz*” diyerek bitirmiştir. Fakat ertesi gün değil, bir gün aradan sonra, 1 Nisan günü, diğer kısmı bazı atlama ve cümle

(13) *Yeni Gazete*, 30 Mart 1335/1919.

(14) *Alemdar*, 30 Mart 1335/1919.

(15) *Sabah*, 30 Mart 1335/1919.

(16) *Söz*, 30 Mart 1335/1919.

(17) *Memleket*, 31 Mart 1335/1919.

(18) *Hukuk-ı Beşer*, 30 Mart; 1 Nisan 1335/1919.

(19) “Adalet Yolunda”, *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Nisan 1335/1919.

(20) *Hâdisât*, 30 Mart 1335/1919.

(21) Nejdî Bilgi, “Millî Mücadele’nin Başlarında İstanbul Türk Basını”, *Türk Yurdu*, C. 17/122 (Ekim 1997), s. 70.

(22) *İkdam*, 30 Mart 1335/1919.

(23) *Vakit*, 31 Mart 1335/1919.

(24) *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mart; 1 Nisan 1335/1919.

farklılıkları hariç, büyük ölçüde aynen vermiştir. Gazetelerdeki eksik metinler arasında, tam metne en yakın olanının, İleri'deki metin olduğu söylenebilir²⁵.

İnceleyebildiğimiz gazeteler arasında, Vehib Paşa'nın yazılı ifadesinin tam metnine yer veren tek yayın organının, şimdilik İstiklâl gazetesi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak gazetenin tam metni yayınlaması, sorunlu bir şekilde gerçekleşmiştir. Gazete metnin tamamını 30 Mart günü yayınlamak istemiş, fakat ifadenin/raporun ikinci kısmı sansür tarafından gazeteden çıkarıldığı için, ilgili sütunlar boş kalmıştır²⁶. Metnin ikinci kısmının yayınlanmasına izin çıkması üzerine, ifadenin devamı 1 Nisan tarihli gazetede basılmıştır²⁷. İstiklâl'de yayınlanan metin, bazı kelime veya tashih hataları dışında, muhtemelen orijinal metinle aynıdır. Metnin başındaki hitap ve sonundaki imza satırlarının varlığı da buna işaret etmektedir. Bu düşünceyle, diğer gazetelerdeki metinlerin eksik kısımları, İstiklâl'deki metinle karşılaştırılarak belirlenmiştir. Bu bağlamda söylemek gerekir ki, bu metne ilişkin şimdiye değin yapılan atıflar ve yorumlar –Kudüs Patrikhanesi'nde var olduğu söylenen metne atıflar hariç- eksik metinlere dayalı atıf ve yorumlardır. Ayrıca, burada verilecek metin, -muhtemelen- ilk kez bütünüyle yeni harflerle basılan metin olacaktır.

Bu çerçevede, rapora daha önce yapılan atıflardaki tam metin veya metnin doğruluğu tartışmalarına da değinmek gerekiyor. Vehib Paşa raporuna Dadrian ve Akçam üzerinden değinen G. Lewy “*Orijinal belgelerin tam metinleri olmadığından, bunlardan seçilmiş alıntılarla yetinmek zorunda kalıyoruz*” dedikten sonra, buna Vehib Paşa raporunu örnek veriyor ve şöyle devam ediyor: “*Bu yeminli ifadenin bir kısmına, ana davada sunulan iddianamede ve Harput davasında çıkan kararda yer verilmiştir. Fakat metnin tamamının yokluğunda, alıntılanan sözlerin hangi bağlamda sarf edildiğini anlamamız mümkün değildir. Tam metnin Trabzon'daki 29 Mart 1919 tarihli duruşma kapsamında okunduğu varsayılmaktadır;*

fakat söz konusu duruşmanın tutanaklarının saklandığı hiçbir kaynak bulunmamaktadır”²⁸. Lewy'nin bu değerlendirmesinde, “*tutanakların saklandığı hiçbir kaynak bulunmamaktadır*” ifadesi bir-iki açıdan tartışılır. Öncelikle, tutanakların saklanmadığı iddiasını destekleyecek bilgiye henüz sahip değiliz. Ama teorik olarak, saklanmış olması gerektiği ve henüz araştırmacıya sunulmamış arşiv belgeleri arasında yer alması ihtimalinin, çok zayıf olmadığını söyleyebiliriz. İkincisi, bu mahkemelerin çoğunun, resmi olmasa bile, -biraz eksik de olsa- gayr-i resmi tutanaklarının gazetelerde yer aldığını söyleyebiliriz. Bunlar tam metin olmamakla beraber, farklı gazetelerdeki anlamlar ve nakillerden, tama yakın bir görüntü ve sonuç çıkarmak mümkündür. Fakat Vehib Paşa raporu bağlamında, bundan daha ileride bir durum söz konusudur. Yukarıda verilen bilgiler ve ekte yer alan tam metin, 1919 yılından bu güne dek, herkesin kolaylıkla ulaşabileceği ve doğruluğundan kuşku duyulamayacak bir belgedir. “*Varsayılan*” bir belge değildir. Muhtemelen G. Lewy için temel sorun, kitabını inceleyen ve konuyla ilgilenen herkesin anlayabileceği gibi, Türkçe kaynaklara vakıf olamamasıdır.

T. Akçam, raporun tam metnine ilişkin, G. Lewy'nin kuşkulu yaklaşımı bağlamında şu bilgileri vermektedir: “*Belki de daba önemlisi, Vehib Paşa'nın ifadesinin tam metninin dönemin günlük gazetelerinde de yayınlanmış olmasıdır. Aynı belge Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde de tam metin olarak mevcuttur. Kudüs'teki kopya ile Vakıf gazetesi baskısı*

(25) İleri, 30 Mart; 1 Nisan 1335/1919.

(26) İstiklâl, 30 Mart 1335/1919. Bu çerçevede Ata'nın (İşgal İstanbul'da Tehcir Yargılamaları, s. 179) “İtilaf Devletleri Sansür Komisyonu, söz konusu bu ifadelerin bir kısmını sansürlemiştir. Bu durum, sansürlenmiş kısımların üç gün sonra yayımlanmasıyla ortaya çıkmıştır.” şeklindeki sözlerini tashih etmek gerekir. İlk olarak sansürü yapan kurul, Osmanlı sansür kuruludur. İkincisi sansürlenmiş kısımlar üç gün sonra değil, sansürün yapıldığı günkü gazetelerde, çıkarılan kısımların boş veya dönemin ifadesiyle “beyaz” kalmasıyla anlaşılmalıdır.

(27) “Vehib Paşa'nın İfadatı, Vehib Paşa'nın Raporunun Mabaddır”, İstiklâl, 1 Nisan 1335/1919.

(28) Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih*, Çev. Ceren Elitez, Timaş, İstanbul, 2012, s.133. Lewy'den yapılan alıntıda, “*Trabzon'daki*” ifadesinin, “*Trabzon davasındaki*” şeklinde düzeltilmesi gerekir. Guenter Lewy, “*Ermeni Soykırımı Davasının Yeniden Değerlendirilmesi*”, *Ermeni Soykırımı' İddiaları - Yanlış Hesap 'Tala' dan ve 'Tebcir' den Dönünce-*, Der: Mustafa Çalık, Cedit, Ankara, 2006, s. 96-97.

aynıdır”²⁹. Burada da ortaya konulduğu gibi, Akçam’ın tam metnin dönemin günlük gazetelerinde yayınlanmış olduğunu söylemesi, doğru bir ifade olmakla beraber, tam metin olarak *Vakit* gazetesindeki metni işaret etmesi hatalıdır. Üstelik bu metnin, Kudüs’teki kopya ile aynı olduğunu söylemesi, birkaç önemli soruna neden olmaktadır: İlki, *Vakit* gazetesindeki metin Kudüs’teki metinle aynı ise, Kudüs’teki metnin de tam metin olup olmadığı sorunu. İkincisi, *Vakit*’teki ve Kudüs’teki metnin bütünüyle karşılaştırılıp karşılaştırılmadığı sorunu. Üçüncüsü ise Akçam’ın vardığı yargının sağlıklı olup olmadığı sorunu. Bizce bu sorunların üçü de birbiriyle ilişkili. Çünkü burada değerlendirmeye çalıştığımız ve yayınladığımız *İstiklâl* gazetesindeki metin, *Vakit* de dâhil, rapora yer veren hemen bütün gazetelerdeki versiyonlarıyla karşılaştırıldıktan sonra, tam olduğu kanaatine varılmış metindir³⁰. Bu bağlamda G. Lewy’nin kuşkusunun anlaşılır, ama isabetsiz olduğunu, asıl kaynaktan incelenmeden yapılan her yorumun, hata ile malûl olma ihtimalinin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Vehib Paşa raporuna en fazla önem atfedenlerin başında, V. Dadrian gelmektedir. Dadrian, raporun başlangıç kısmını şöyle nakleder: “*Bismibi. Numara 24. Kadıköy-Actıbadem 5/12/34, Emniyeti Umumiye Dairesinde Tahkik-i Seyyi’ât Komisyonu Riyasetine. / Atûfetlû Efendim Hazretleri*”³¹. Bu başlık kısmı, besmele, adres ve tarih kısmı hariç, *İstiklâl* gazetesinden aktarılarak burada verilen tam metinde de bulunmaktadır. Metinden bir kısım aktarma da yapan Dadrian, belgenin el yazısı tam metninin Kudüs’te olduğunu belirtmektedir³². Dadrian ayrıca, raporu “*Divan-ı Harb-i Örfi’nin ele geçirmeyi başardığı ilk hayati belge*” olarak tanımlamaktadır³³. Hatta raporda kullanılan bazı ifadeler ile soykırım sözleşmesindeki unsurların örtüşüğünü söyleyerek, tehciri soykırım tanımıyla eşitlemeye gayret etmektedir. Oysa Paşa’nın tehciri zorunluluk olarak gören sözleri ile bu ifadelerin birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Rapordaki bilgiler doğrulanmış varsayılarak böyle yapıldığında da, münferit ve kitlesel bazı kırımlar olduğu, fakat bunların çoğunun adli takibata uğradığı ve bütün yolsuzluk ve kırımların, sınırlı sayıda görevlilerle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Vehib Paşa Raporu’na İlk Tepkiler

Vehib Paşa raporu hakkında ilk değerlendirme, metnin okunduğu mahkeme huzurunda yapılmıştır. Trabzon davasının zanlılarının çoğu rapora bir itirazlarının olmadıklarını beyan etmişlerdir. Fakat İttihad ve Terakki Merkez-i Umumi azası olan Yusuf Rıza Bey, raporun içeriğine itiraz etmiştir. Yusuf Rıza Bey; Bahaeddin Şakir’in İttihad ve Terakki yönetiminin emriyle tehcir işleriyle uğraştığı, tehcirin İttihad ve Terakki emriyle yapıldığı, Ermeni mallarının bir kısmının İttihad ve Terakki adına satıldığı iddialarını reddettiğini ve aksini ispata muktedir olduğunu söylemiştir³⁴. Yusuf Rıza Bey’in itirazının, raporun, tehcirin uygulaması sırasında ortaya çıktığı iddia edilen suiistimler kısmıyla sınırlı olduğu, raporun diğer kısımlarına -diğer zanlılar gibi- itirazının bulunmadığı anlaşılıyor. Trabzon tehciri davasının, mahkeme salonunda bulunan diğer zanlılarının benzer itirazda bulunmamasının sebebi, muhtemelen raporda doğrudan kendilerine yönelik bir ithamın yer almamasıdır. Raporda, hakkında suiistimal iddiası bulunduğu belirtilen zanlılar, zaten giyaben yargılanan kişilerdir.

(29) Taner Akçam, “Yargılamalara Yapılan Bazı İtirazlar Üzerine”, “*Tebcir ve Taktîl*” *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki’nin Yargılanması 1919-1922*, s. 199.

(30) Bir fikir vermesi açısından, *İstiklâl*’de ve *Vakit*’te yayınlanan metinlerin, yeni harflerle Word’e aktarılmış kopyalarının sözcük sayım sonuçları şöyledir: *İstiklâl*: Sözcük sayısı: 3.720, Karakter sayısı: 24.417; *Vakit*: Sözcük sayısı 1.553, Karakter sayısı: 10.438. Buna göre, *İstiklâl*’deki metin *Vakit*’tekinin iki katından daha büyüktür.

(31) Vahan N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, Türkçesi: Yavuz Alogan, Belge Yay. İstanbul, 1995, s. 89.

(32) Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, s. 177-178.

(33) Vahan N. Dadrian, “İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi’nde Ermeni Soykırımı Konusunda Görülen Davalar ve Kararlar”, “*Tebcir ve Taktîl*” *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki’nin Yargılanması 1919-1922*, s. 108.

(34) *İstiklâl*, 1 Nisan 1919/1335; *Alemdar*, 30 Mart 1919/1335; *Yeni Gazete*, 30 Mart 1919/1335; *Vakit*, 31 Mart 1919/1335.

Vehib Paşa raporu hakkında dikkate değer bir değerlendirme, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin imzasız bir başyazısında yapılmıştır. Başyazıda aynen şöyle denilmektedir: “*Vehib Paşa'nın ifade-i tabiriyesinde pek ziyade câlib-i dikkat noktalar vardır. Vehib Paşa hem Ermeni kıtali, hem de İslam kıtali hakkında siyyânen tafsilat vermiş olduğu için sözlerinin, aksi sabit oluncaya kadar tarafsızlıkla şâibedâr addedilmesine ihtimal yoktur. Mümâileyb dünkü ve evvelki günkü refiklerimizle uzun uzadıya intişar eden beyanâtını okuyub da kalbi titremeyen, bu cinâyât faillerine lanet okumayan bir insan tasavvur olunamaz. Bir taraftan sürü sürü Ermeniler icâbât-ı askeri [askeri gereklilik] dolayısıyla sevk ve nakil olunurken bunlar vahşetden zevk alan, insaniyet ve kanun tanımayan bir takım eclâf [ahmaklar] tarafından dağ tepelerinde, orman aralarında boğazlanıyor, diğer cibetden [yönden] yine kan kokusundan müteleziz [zevk alan] olan, Allah'dan korkmayan, nihayet bir gün tecelli edecek adaletten ürkmeyen bir takım Ermeniler tarafından yüz binlerce İslam köylüsünün karınları deliniyor, bağırsakları boyunlarına sarılıyor, başları eziliyor, ibtiyar çocuk hiçbir zavallı bu bi-aman kanlı ellerden kurtulamıyor; yalnız genç kızlar büsbütün fakat kendileri için ölümden daha ağır bir takım seni' [çirkin] muamelelere maruz tutuluyor, bunlar bir takım evlere doldurularak Rus askerlerinin ihtirasât-ı nefsanîyelerinin [nefsi arzularının] tatminine alet ittihaz ediliyor... Vehib Paşa'nın bu elemengiz [acı veren] ve pür fecâyî' beyanâtı, ifadesinden anlaşıldığına göre, resmi vesâika, dosyalara müsteniddir [dayanmaktadır]. Vukuatı aynı zamanda pek yakından görmüş olan bu zât, zaten öteden beri hepimizin beyan ettiğimiz gibi, Ermeni kıtaline [kırim] Türk ahalinin Türk köylerinin ve Ordu-yı Osmânî'nin iştirak etmediğini bir daha teyid ediyor. Bu öyle bir hakikatdır ki her zaman tekrar ve teyidi lazımdır. Diğer taraftan yine Vehib Paşa vukuatı tesbit ile, vesâika istinad [belgelendirme] ile bu hunbarâne vakayie evvela Ermeniler tarafından başlanmış olduğunu söylüyor. Bu öyle bir noktadır ki Avrupa hâkimleri hakkımızda bir karar ita etmezden [almazdan] evvel kemâl-*

i bîtarafî [tarafsızlık] ile nazar-ı dikkate almamazlık edemezler”³⁵. Yazının devamında, mevcut tehcir davalarının meselenin bir yönüyle ilgili olduğunu, diğer, yani Ermenilerin Müslüman halka yaptıkları mezalimin de adalet huzurunda hesabının görülmesi gerektiği vurgulanıyor. Yazının sonlarında, Vehib Paşa raporunda kullanılan bir ifade tekrarlanarak, ilahi adaletin gecikebileceği, fakat mutlaka gerçekleşeceği belirtiliyor.

Rapor hakkında bir başka değerlendirme, *Vakit* gazetesi başyazarı Mehmed Âsım imzasını taşıyor. Mehmed Âsım yazısında rapordan hareketle şunları söylüyor: “*Vehib Paşa'nın bu şahadeti alelâde bir şahidin ifadesine kıyas edilemez. Vehib Paşa bu şahadetiyle bütün Osmanlı ordusunun ve hatta Rus ordusu kumandanlarının müşahedâtını [gözlemlerin] icmal ettiği [özetlediği] gibi ifadâtını da Osmanlı ve ecnebi vesâik-i resmîyesiyle [resmî belgeleriyle] isbat ve teyid eylemekdedir. Taktik ve tehcir muhâkemâtının [kırim ve zorunlu göç yargulamaları] şimdiye kadar cereyan eden safahâtından, burada söylenen sözlerden tamamen anlaşılıyor ki dört seneden ziyade devam eden harb devresi içinde bir takım mezâlîm ve taaddiyâta düçâr olan [kırim ve baskılara uğrayan] sadece Ermeni anâsırı değildir. Bu muzlim [karanlık] günlerde Türk ve Müslüman olan binlerce, yüz binlerce vatandaşlarımız da pek feci taarruzâta [saldırılarına] hedef olmuşlardır. Ermeniler hakkındaki mezâlîm Osmanlı idaresi altında bulunan yerlerde cereyan etmiş, Türk ve Müslümanlar hakkındaki i'tisâfât [haksızlıklar] ise Osmanlı ordusunun ric'at ettiği [çekildiği] cibetle Rus istilâsı altında kalan yerlerde icra edilmiştir. Vehib Paşa'nın ifadesine göre de 'iki unsur arasındaki mukatelâta [karşılıklı kırimlara] her zaman Ermeni unsurunun komiteye tâbi aksâmı [kısmı] tarafından sebebiyet verilmiş ve başlanmışdır.' Demek ki taktik ve tehcir cerâimini [suçlarını] teşkil eden vakayî'n mesuliyeti mahdud [sınırlı] miktardaki komite efrâdına [bireyelerine] ve dünyanın her yerinde zubur edebilecek bir takım çapulculara ve şaki-*

(35) “Adalet Yolunda”, *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Nisan 1335/1919.

lere âitdir. Şimdi Ermeniler aleyhinde irtikâb edilen [işlenen] mezâlim ve cinayâtın [cinayetlerin] failleri birer birer meydana çıkacak ve mücrimiyetleri [suçları] sâbit olanlar hakkında cezalar tertib ve tatbik olunacaktır. Fakat diğer cihetden Türk ve Müslümanlar aleyhinde tertip edilmiş cinayetler ve Ermeni anâsırı içinde bu cinayetlere iştirak etmiş komiteciler ve bunların şürekâ-yı cürümleri [suç ortakları] vardır. Binaenaleyh adaletde bîtarafılık icabâtı [tarafsızlık gereği] yalnız Türk ve Müslüman olan mücrimlerin [suçluların] değil, aynı zamanda Ermeni mücrimlerin [suçluların] de meydana çıkarılarak cezadâde edilmesi lüzumunu göstermektedir”³⁶. Mehmed Âsım da tehcir davalarından hareketle, daha çok tek taraflı adalete vurgu yapmaktadır. Raporun özellikle tehcir suiistimalleriyle ilgili kısmındaki sorumluluğu, “mahdud miktardaki komite efrâdına ve dünyanın her yerinde zukur edebilecek bir takım çapulculara ve şakilere” bağlamaktadır.

Vehib Paşa raporu, bu tarihlerden yaklaşık bir ay sonra, İttihad ve Terakki ana davasında da gündeme gelecektir. Davanın 17 Mayıs 1919 tarihli duruşmasında, mahkeme reisi Midhat Şükrü Bey’e, “Vehib Paşa, Ermenilerin tehciri İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığı ve tehcir edilen Ermenilerin emvalinden hâsıl olan mebâlîğin birçoğunun İttihad ve Terakki’ye alındığını ifade-i tabriyesinde beyan ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?” diye soruyor. Midhat Şükrü Bey ise, “Çok istihdam ederim Paşa hazretleri. Vehib Paşa huzur-ı mahkemeye gelsin. Bunu nasıl haber aldığını ve nasıl olduğunu söylesin. Çünkü bunu bendeniz vaktiyle gazetelerde gördüm, hayrette kaldım.” diyor ve iddiaları reddediyor. Mahkeme reisi Midhat Şükrü’ye yönelttiği soruyu aynı duruşmada Ziya Gökalp’e yöneltiyor. Ziya Gökalp, “Aslı yokdur, böyle bir şey işitmiş olabilir, eğer delilleri varsa, o delilleri gösterebilir” şeklinde cevaplamış ve bir bakıma Vehib Paşa’nın iddialarını ciddiye almamıştır. Aynı duruşmada, daha önce Trabzon davasında benzer bir soruya muhatap olan Yusuf Rıza Bey’e mahkeme reisi, Vehib Paşa’nın raporundan

hareketle aynı soruyu yöneltiyor. Yusuf Rıza Bey iddiaları reddederek, “Vehib Paşa bunu hangi kanaatle söylemiş ise, çok rica ederim ve efendimizden de istirham ederim, gelsin, bu kanaatini bize tebliğ etsin anlayalım.” diyor³⁷. Fakat mahkeme bu defa da, Vehib Paşa’nın ifadesinin mahkeme huzurunda sorgulanması yoluna gitmiyor.

Rapor’un Kapsamı

Vehib Paşa raporu incelendiğinde, kapsam olarak iki kısma ayrıldığı görülüyor. İlk kısım –ki ikinci kısımdan biraz daha uzuncadır– kendisi III. Ordu komutanı olmadan önce büyük ölçüde tamamlanan, Ermeni tehciri suiistimalleriyle ilgilidir. İkinci kısım ise, çoğu kendi görev dönemiyle örtüşen ve Türk ve Müslüman halka yapılan mezalimle ilgilidir. Bu haliyle, içerik olarak farklı olmakla beraber, şekil olarak Ahmet Refik’in 17 Aralık 1918-13 Ocak 1919 tarihleri arasında İkdam gazetesinde tefrika edilen ve daha sonra kitap halinde basılan “İki Komite İki Kıtıl” metninin, -kamuoyuna daha sonra sunulmakla beraber- selefi/önceli sayılabilecek bir metindir. Şüphesiz daha kısa ve kapsadığı coğrafya itibariyle de daha sınırlıdır. Bu ifade/rapor metninin Trabzon tehciri davasında okunmuş olması, ifadenin bu dava kapsamında talep edildiği anlamına gelmektedir. Vehib Paşa ifade metninde III. Ordu komutanlığına 27 Şubat 1916 tarihinde atandığını ve görevi devraldığı 4 Mart 1916 tarihinde, “Ermenilerin sevk ve tehciri”nin bitmiş olduğunu belirtiyor. Yine raporda, III. Ordu bölgesinin Diyarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Mamuretülaziz (Elazığ), Sivas ve Trabzon vilayetleri ile Canik (Samsun) sancağından oluştuğunu da vurguluyor. Olayları anlatırken de, bu sınırların dışına çıkmıyor. Zaten Ermeni tehciri ve olaylarının da büyük ölçüde -aynı zamanda bir kısmı Rus işgaline de maruz kalan- bu muntıkada meydana geldiği bilinen bir durum.

(36) Mehmed Âsım, “İğne ve Çuvaldız”, *Vakit*, 1 Nisan 1335/1919.

(37) Dadrian-Akçam, “*Tehcir ve Taktil*” *Divan-ı Harb-i Orfi Zabıtları İttihad ve Terakki’nin Yargılanması 1919-1922*, s. 456, 462, 466-467.

Rapor'da Ermeni Tehciri

Vehib Paşa, kapsam ve sınırlarını bu şekilde belirleyebildiğimiz raporunun ilk kısmında, özellikle tehcir yolsuzlukları bağlamında, dikkat çekici duyum ve gözlemler aktarmakla kalmıyor, bazı önemli yorumlarda da bulunuyor. Raporun ilk kısmının, kendi içinde birkaç alt bölümden oluştuğunu da belirtmek gerekir. İlk kısmın ilk bölümünde, duyduğu fakat soruşturarak açıklık kazandırdığı olaylardan söz ediyor. Sonraki bölümde, kendi döneminde Ermenilerle ilgili meydana gelen iki münferit olayı aktarıyor. Bundan sonraki bölümde, tehcir sırasında meydana geldiğini işittiği olaylara değiniyor. Bu kısmın sonuç bölümünü, “*Hülâsâ-i kanaatim*” başlığı altında yaptığı değerlendirme ile tamamlıyor.

Vehib Paşa ilk kısmın ilk bölümünde, öncelikle tehcirle ilişkisi olmadığını, fakat medeniyet ve insaniyetle açıklanamayacak olayların dinleyicisi durumunda kaldığını ve buna rağmen, duruma el koymak için önemli bir fırsat bulamadığını belirtiyor. Maruz kaldığı durumu da şöyle naklediyor: “*Haber aldım ki Erzurum ve Trabzon’dan sevk olunan kabileleri Erzincan’dan sonra Kemah istikametinde yola vurdular ve boğaz dâhilinde, Fırat nehrinin üzerindeki köprüden geçerken kâffesini [hepsini], nukud ve huliyyâtdan badettecriid itlâf [para ve ziynetlerini alarak öldürme] ve Fırat’a atıp izlerini gaib etdiler.*” Paşa bu kabilelerin sevkine memur olan görevlileri tespitle yanına çağırıp sorguladığını belirterek, aldığı cevapları şöyle özetliyor: “*Jandarma zâbitleri bu sûretle hareket etmek için ol zaman Erzincan mutasarrıflığında ve halen Musul valiliğinde bulunan Memdub Bey’den ve icraat-ı müessifeye fiilen iştirak edenlerin de Doktor Bahaeddin Şâkir Bey’den emir aldıklarını... ifade ve beyan eylediler.*” Vehib Paşa, bu görevlileri Divan-ı Harb’e sevk ettiğini, fakat Bahaeddin Şâkir ve Macid Beylerin bütün uyarılara rağmen mahkemeye gelmemeleri sebebiyle, davanın sonuçlanamadığını belirtiyor. Aynı zamanda olayların ayrıntısına ilişkin bilgilerin, ilgili birimlerdeki dava dosyalarında olduğunu

da vurguluyor.³⁸ Vehib Paşa’nın aktardığı bu bilgiler eğer doğru ise, tehcire maruz kalan Ermenilerin bir kısmının, gerçekten feci bir şekilde katledildiklerini gösterir. Aynı dosyaların bu bağlamda arşivlerden bulunarak incelenmesi ve gerçeğin ortaya konmasını da gerekli kılmaktadır. Vehib Paşa’nın bu aktardıkları, duyup soruşturarak, gerçekliğini ortaya koyduğunu belirttiği olaylar şeklinde değerlendirilebilir.

Vehib Paşa, bundan sonraki bölümde, III. Ordu komutanı olarak görev yaptığı dönemde, Ermenilerle ilgili iki münferit olayın meydana geldiğini kaydediyor. Bunlardan ilkinde, bir üsteğmen (mülazım-ı evvel) ile emir subayının, bir Ermeni kız çocuğuna tecavüz ettikleri, kızın annesinin şikâyetinin incelenmesi ile ortaya çıkıyor. Paşa, her ikisinin ordudan atılarak, sonraki sürecin tamamlanması için bunların sivil makamlara teslim edildiğini belirtiyor. İkinci olayda, Amele Taburları’nda bulunan Ermeni askerlerin, Halep’e gönderilmek üzere Sivas’ta toplandığı ve sevkleri için vilayete emir verildiği, fakat üç ay geçmesine rağmen Halep’e ulaştıklarına dair haber alınmadığını görüyor. Bunun üzerine, IV. Ordu komutanı Cemal Paşa’ya soruyor, o da söz konusu askerlerin kendi sorumluluk bölgesine girmediğini söylüyor. Vehib Paşa, ardından Sivas valisi Muammer Bey’i arıyor. O da bu askerlerin, kendilerini sevke memur Yüzbaşı Nuri tarafından, Şarkışla ile Gürün arasında katledildiği bilgisini veriyor. Vehib Paşa, Yüzbaşı Nuri’yi tutuklatarak Divan-ı Harb’e teslim ediyor. Yargılanmanın sonunda verilen idam cezasını da, gecikmeden uyguluyor. Paşa’nın aktardığı iki olay, Ermeni tehcirinde bir kısım görevlilerin öldürme eylemlerine katıldıklarına işaret ediyor. Vehib Paşa’nın da belirttiği gibi, bu durum genel bir uygulama değildir, fakat kitlesel bazı öldürme olaylarının gerçekleştiğini göstermektedir.

(38) Vehib Paşa, 18 Şubat 1919 tarihli bir habere göre, Divan-ı Harb-i Örfî’ye davet edilerek, tehcir ve taktik meseleleri hakkındaki bilgisine başvurulmuştur. Haberde, Vehib Paşa’nın görevde olduğu sırada, bu işlere bulaşan subayları kurşuna dizdiği, Bahaeddin Şâkir ve arkadaşlarını Divan-ı Harb’e verdiği de belirtiliyor. “Ferik Vehib Paşa”, İstiklâl, 18 Şubat 1335/1919.

Vehib Paşa, raporun ilk kısmının bundan sonraki bölümünde, tehcir sırasında meydana geldiğini işittiği olaylara ve muhtemel sorumlularına değiniyor. Bunlardan ilki Canik (Samsun) livasından sevk edilen Ermeniler. Vehib Paşa'nın duyduklarına göre, Samsun Ermenileri tehcir sırasında liva sınırlarına kadar düzgün bir şekilde sevk edilmişler. Fakat komşu livalarda sonları acı olmuş. Benzer bir durum Erzurum'dan gönderilen Ermenilerin başına gelmiş. Erzincan sınırını geçtikten sonra katledilmişler. Dönemin Erzurum valisi Tahsin Bey, Erzincan livası kendi idaresi altında olmasına rağmen, bu olaylara engel olamadığı gibi, olaylara vakıf olduktan sonra, sorumlular hakkında kanuni takibatta da bulunmamış. Vehib Paşa, bundan dolayı kendisinin soruşturulması gerektiğini belirtiyor. Yine, Trabzon ve Gümüşhane'den toplanarak tehcire tabi tutulan Ermeni kabilelerinin çocuk, kadın ve yaşlılar hariç, Gümüşhane deresinde katledilmelerinden dolayı, dönemin Trabzon valisi Cemal Azmi ve dönemin Gümüşhane mutasarrıfı Abdülkadir'den hesap sorulması gerektiğini kaydediyor. Ayrıca Gümüşhane'de kafileden ayrılarak Erzincan'a sevk edilen bu çocuk, kadın ve yaşlılardan oluşan kabile ile dönemin Erzurum valisi Tahsin Bey'in Sipikör civarında karşılaştığını ve kafilenin acı durumundan kendisine üzüntüyle söz ettiğini ve bu kafilenin de önemli bir kısmının Kemah boğazında katledildiklerini belirtiyor.

Vehib Paşa, Mezra'a ve Harput ile çevresinde ve özellikle Malatya'da gerçekleştirildiğini duyduğu mezalimi de anıyor ve mezalimin bazen çocuk ve kadınlara kadar uzandığını belirtiyor. Bunların, yetkililerin ve sorumlu memurların gözleri önünde gerçekleştirildiğini kaydediyor. Zorunluluğa rağmen, ne güvenlik ne de adli makamların yasal takibata geçmemelerini, yetkili ve memurların göz yummalarını, cinayetlerin yayılmasının yegâne sebebi olarak görüyor.

Vehib Paşa, Muş kasabasının beş kilometre kuzeyindeki Çirik köyüne toplanan

Ermeni erkek, kadın ve çocuklarının ateşe verilerek katledildiklerini ve dönemin mutasarrıfının kolayca tespit edilebileceğini belirtiyor. Yine Bitlis'te, Bitlis'in yedi kilometre doğusunda ve otuz kilometre batısındaki Duhan Hanı civarında olmak üzere, üç ayrı yerde, Bitlis ve çevresinden toplatılarak tehcire tabi tutulan binlerce Ermeni'nin muhtelif şekillerde katledildikleri ve bunda da dönemin Bitlis Jandarma komutanı Laz Hacı Osman'ın parmağı olduğunun anlaşıldığını belirtiyor. Vehib Paşa ayrıca, dönemin Bitlis valisi Mustafa Abdülhalık Bey'in bu olaylara engel olamamasını esefle karşıladığını, bu mezalimden dolayı kendisinin vatan ve milletin düştüğü durumdan felakete uğramaması için dua ettiğinin rivayet edildiğini söylüyor.

Vehib Paşa, Diyarbakir vilayetinde işlenen cinayetleri, yukarıda sıraladıklarından nicelik ve nitelik itibariyle daha vahim olarak tanımlıyor. Burada bazı Süryani, Keldani ve Rumların da katledildiklerini, devlete sadakati ile bilinen bazı ailelerin de aynı acı sona uğradıklarını ve dönemin valisinden bunların hesabının sorulması gerektiğini belirtiyor. Sivas vilayetinin muhtelif kısımlarında işlenen cinayetlerin de aynı ruh ve duygunun eseri olduğunu, valisinden jandarma neferine kadar, bütün vilayet memurlarının bu cinayetlere doğrudan veya dolaylı bulaşmış oldukları kanaatini beyan ediyor. Van vilayetinde ise Ermenilerin tehcir edilmediğini, burada Ermenilerin vilayetin Müslüman unsurunu kattiklerini belirtiyor.

Vehib Paşa, duyumlarına dayanan bu iddiaları aktardıktan sonra, tehcirle ilgili vardığı sonucu, "*Hülâsâ-i kanaatim*" başlığı altında, özetle şu sert ifadelerle dile getiriyor: Ermeni sevkıyatı insaniyet, medeniyet ve hükümetin şerefine yakışmayacak tarzda yapıldı. Ermenilerin katledilmeleri ve mallarının yağmalanmaları, İttihad ve Terakki yönetiminin aldığı kararların sonucudur. III. Ordu mıntıkasında katliamları yapanları temin, idare ve istihdam eden Dr. Bahaeddin Şakir Bey'dir ve yetkililer onun emirlerine boyun eğmiş-

lerdir. Bahaeddin Şakir Bey, merkezlerdeki yetkililere, kararlaştırılmış sözlü talimatları bizzat tebliğ etmiş ve cinayetlerin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu mezalim, kararlaştırılmış bir program ve mutlak bir kasıt ile, önce İttihad ve Terakki temsilcilerinin, sonra da kanun ve vicdanı bir tarafa bırakan yetkililerin emir, onay ve takipleri ile yapılmıştır. Bütün bu işler sadece sözlü emirler ve talimatlar ile yönetilmiş ve elde hiçbir yazılı kanıt bırakılmamıştır. Vehib Paşa, vardığı sonucun ilk maddesini bitirirken, ordunun ve Müslümanların bu cinayet ve mezalimlerle ilgilerinin olmadığını, -her ne kadar ifade şekliyle, duyduklarını aktarırken kesinliğine inanacağına söz ettiği- olayların düzenleyici, failleri ve teşvikçilerinin, incelenerek anlaşılmasının kolay olduğunu da belirtiyor. Sonra da ilahi adaletin, gecikse bile gerçekleşeceğini vurguluyor.

Vehib Paşa, vardığı sonuçların ikincisinde, Ermeni örgütlerinin seferberlikle birlikte, daha önceden başlattıkları olaylarla cephe gerisini tehlike altına soktukları, dolayısıyla bunların zararlarının ortadan kaldırılmasının gerekliliğini vurguluyor. Buna rağmen, Ermenilerin tehcirini zorunlu kılan sebeplerin, kendisinden önceki III. Ordu komutanı Mahmud Kamil Paşa'dan öğrenilmesi gerektiğini de belirtiyor. Ayrıca Mahmud Kamil Paşa'nın, tehcir sırasındaki mezalimin hangi zorunlulukla yapıldığını ve bunlara neden engel olamadığını da açıklayabileceğine vurgu yapıyor.

Vehib Paşa, vardığı sonuçların üçüncüsünde, ilk Ermeni isyanlarından sonra, İslam ve Ermeni unsurlarının arasının açılmaya başladığını ve zamanla bunun şiddete dönüştüğünü, Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte, bunun Ermeni ideali için kaçırılmayacak fırsat olduğu düşüncesiyle çıkarılan, Van ve Karahisar olaylarının, Ermenilerin milli amaçlarını iyice açığa çıkardığını belirtiyor. Resmi belgelerin, savaşın başından itibaren başvurdukları eylemlerin, Ermenilik ülküsüyle ilişkili ve bunun da tepkiye neden olduğu-

nu gösterdiğini söylüyor. Hak ve haksızlığın, vicdan ve adaletle tespit edilmesi gerektiğini vurguluyor.

Vehib Paşa, vardığı sonuçların dördüncü ve son maddesinde, öncelikle Ermeni sevkiyatının gerekli olduğu hakkındaki, açıklanmış veya açıklanacak değerlendirmelere, kendisinin de katıldığını belirtiyor. Ancak, tehcirin kapsamının askerlik yaşında olup, komitelere bağlılığı muhakkak olanlarla sınırlı tutulması³⁹ ve kimsenin malı, canı ve ırzının zarar görmeyeceği şekilde yapılması gerekirdi diyor. Böyle yapılmayıp, sevkiyatın sorumsuz kişilerin eline terk edildiğini ve yapanların, yaptırانların, göz yumanların sorumlu olduklarını belirtiyor. Olayların gerçek olup olmadığının araştırılması için de bir yöntem öneriyor: İşitilen cinayetlerin tespiti için zaman, mekân ve olay belirleyerek, sevkiyatın gerçekleştirildiği yolları izleyerek, bütün merkezlerde hızla inceleme yaptırılmalı ve nüfus kaydı esas alınarak, mesela Canık/Samsun livasında, "1-Ne kadar Ermeni vardı? 2-Ne kadarı tehcir edildi? 3-Amasya livasına ne kadarı teslim olundu? 4-Canık kabilelerinden Tokad livasına ne kadarı vasil oldu? 5-Yollarda eceli mev'udıyla ölenler ne kadar idi?", bunlar incelenmeli ve arada görülecek farkın hesabı, ilgili livadan sorulmalı. Ayrıca isim olarak kontrol edilirse, şikâyet olunan hususlar, nitelik ve nicelik olarak tespit edilir ve sorumlular belirlenmiş olur.

Vehib Paşa Ermeni tehcirini gerekli görmekle beraber, uygulandığı şekliyle tehciri doğru bulmuyor. Ermenilerin tehcirini zorunlu kılan sebeplerin kendisinden önceki ordu komutanı tarafından belirtilmesi gerektiğini vurguluyor. Kendi görev döneminden önce gerçekleştirilen tehcir hakkında duyduklarından hareketle, dönemin yöneticilerinin hesap vermesi gerektiğini belirtiyor. Duyduklarını aktarma biçimine bakılırsa, Paşa bunların

(39) Paşa'nın bu görüşünün uygulanmasının neredeyse imkânsız olduğunu tehcir öncesindeki gelişmeler bile göstermektedir. Kaldı ki Osmanlı yönetiminin yakın dönem hafızasında, 1880'lerden beri bir Ermeni ayaklanması kâbusu yatmaktaydı. Osmanlı'yı tehcire götüren süreç için bkz. Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009, s. 56-75.

gerçekleştiğine inanmış olduğunu gösteren bir dil kullanıyor. Tehciri, İttihad ve Terakki'nin bu konuda aldığı kararların bir sonucu olarak görüyor. Mezalimin bir program çerçevesinde ve kasıtlı gerçekleştirildiğini iddia ediyor. Bütün katliamların, sözlü emirlerle ve yazılı belge olmaksızın gerçekleştirildiğini de ilave ediyor.

Rapor'un İlk Kısımındaki İddialara Bakış

Rapordaki bu iddiaların, tehcir sürecinde meydana gelen bu katliamları, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan soykırım kavramı kapsamında değerlendirmeyi kolaylaştırdığı söylenebilir. Nitekim raporda kullanılan bazı ifadeler, Dadrian ve Akçam tarafından bu amaçla referans olarak verilmektedir. Oysa rapordaki iddia ve yorumların doğruluğu henüz kanıtlanmış değildir. Ayrıca bu iddia ve yorumların doğruluğu kanıtlanmış olsa bile, bu olayların soykırım kavramı kapsamında değerlendirilmeleri, birçok bakımdan imkânsız görünmektedir. En azından, öldürme ve yolsuzluk olaylarının çoğunun, yasal soruşturmaya uğraması ve bunların da çoğunun cezalandırma ile sonuçlanmış olmaları⁴⁰, soykırım kavramı dairesine alınmalarını imkânsız kılmaktadır.

Dadrian ve Akçam'ın çalışmalarında Vehib Paşa'nın raporuna yapılan atıflar, kesin hüküm niteliğindeki metinlere yapılan atıflar gibidir. Hemen hiç sorgulamadıkları gibi, adeta doğruluğu kanıtlanmış belge muamelesi yapmaktadırlar. Her ikisi için; bu rapora tehcir davalarının karar metinlerinde göndermelerin bulunması yeterli görülmektedir⁴¹. Oysa bu davalarda, raporun iddia mahiyetindeki hiçbir bilgisi araştırılmamış ve hatta sorgulanmamıştır. Üstelik raporun okunduğu tarihte tutuklu bulunan Paşa'nın, mahkeme huzuruna çıkarılarak iddialarından dolayı sorgulanması çok kolayken, bu yapılmamıştır. Dahası, Paşa'nın İttihad ve Terakki ile tehcir yolsuzlukları arasındaki ilişkinin gündeme geldiği İttihad ve Terakki ana dava-

sında, Vehib Paşa'nın raporundaki iddialar da gündeme gelmiş, zanlılar tarafından, Paşa'nın mahkemeye gelerek, iddiaların kaynağının ne olduğunu söylemesi gerektiği belirtilmesine rağmen, mahkeme heyeti, tutukluluğu devam eden Paşa'yı, rapordaki iddialarından dolayı sorgulama yoluna gitmemiştir. Bunlar yapılmadığı gibi, bugün bu iddiaların hangisinin hangi ölçüde doğru veya yanlış oldukları hususunda, dönemin birincil kaynakları üzerinde bir inceleme yapılarak sonuçlandırılmış da değildir. Bu yüzden, Paşa'nın duyduklarını kanıtlanmış bilgiler gibi ifade etmesinin ve bazı maksada uygun ifadeler kullanmasının, kendileri için dayanılmaz cazibe oluşturması ile bundan çıkardıkları sonuç arasında, daha çok ilgililerinin fark edebileceği bir uyumsuzluk vardır. Dolayısıyla, vardıkları sonuç makul ve insafli değildir.

Vehib Paşa'nın tehcir hakkındaki ifadeleri, bazen kolaycı yorum ve değerlendirmelere de yol açmaktadır. Mesela F. Ata'nın çalışmasında, Vehib Paşa'nın Ermeni meselesinden değil, haksız mal edinmeden Bekirğa Bölüğü'nde tutuklu olduğu belirtildikten sonra, tartışmalı bir yargıya varılıyor: "O, buradan kurtulma çabası içindedir. Dolayısıyla Vehib Paşa'nın hapisbaneden bazı valilerin veya diğer şahısların Ermenileri öldürdüğü biçiminde mahkemeye gönderdiği jurnalleri ve yargılama sırasında İttihatçılar aleyhindeki sözlerini, içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Günün siyasi havası bu tür jurnal ve karalamalar için son derece uygundur. Daba açık bir ifadeyle, Vehib Paşa'nın İttihatçılara yönelik suçlamalarına, kendisine verilecek cezadan kurtulmaya yönelik bir hareket olarak bakmak gerekir. Ancak Vehib Paşa'nın bu iftiraları bir işe yaramamış, görevini kötüye kullanma suçundan 1921 yılında 4 ay hapis cezasına çarptırılmıştır"⁴². Vehib Paşa'nın başka bir

(40) Bkz. Yusuf Sarımay, 24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevki ve İskânının Perde Arkası, İdeal, Ankara, 2012, ss. 233-259.

(41) Dadrian, "İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nde Ermeni Soykırımını Konusunda Görülen Davalar ve Kararlar", "Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, s. 49, 98, 108; Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 266.

(42) Ata, İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları, s. 178.

meseleden tutuklu olduğu doğrudur. Yapılan değerlendirmede, günün yani Mütareke döneminin siyasi havasına uygun karalamaların yapılabileceği argümanı da doğrudur. Fakat “buradan kurtulma çabası içinde” olduğu iddiası tarihi olarak hatalıdır. Çünkü iddia, Paşa’nın bu metni tutuklu iken oluşturduğu gibi yanlış bir noktaya dayandırılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, metin, 5 Aralık 1918 tarihinde ve Paşa’nın tutuklanmasından dört ay öncesinde oluşturulmuştur. Konuya bu temelden bakıldığında, Paşa’nın bazı valiler ve İttihatçılar aleyhindeki sözleri böyle bir amaçla sarf etmediği ortaya çıkar. Yine metnin bir “jurnal” olarak tanımlanması ve kendisini cezadan kurtarmaya yönelik bir çaba olarak görülmesi de maksadı aşan bir değerlendirme gibi durmaktadır. Daha da vahimi, metindeki suçlamaları hiçbir dayanağı olmadan “iftira” olarak nitelemek ve Paşa’nın buna rağmen cezadan kurtulamadığı yorumunda bulunmak olsa gerektir.

Vehib Paşa’nın, yukarıda da belirtildiği gibi, özellikle tehcire ilişkin duyularını doğrulanmış olaylar gibi aktarması şüphesiz tartışılır. Fakat doğruluğunu tespit ettiği olaylar hakkında verdiği bilgiler de vardır⁴³. Çok sık olmasa da, bu duyularının araştırılması gerektiğini söylemesi, araştırılmadan hüküm verilmemesi gerektiği anlamını da taşımaktadır. Ne yazık ki, tehcir davalarının karar metinlerinde, Vehib Paşa’nın sözlerine –doğruluğu belirlenmeden- kesin bilgi kabul ederek yapılmış atıflar vardır. Oysa bunlara, -en azından Vehib Paşa’nın işaret ettiği dosyalar incelenerek veya önerdiği yöntem kullanılarak- mahkeme huzurunda sorgulanarak açıklık kazandırılabilirdi. Paşa’nın iddialarının, karar metinlerinde doğrulanmış bilgi gibi kullanılması kadar, hiçbir incelemeye tabi tutmadan, doğru veya yanlış kabul edilmesi veya önyargı ile oluşturulmuş metin muamelesine tabi tutulması da yanlıştır. Kaldı ki, Paşa’nın İttihad ve Terakki ve bazı idareciler hakkında bu denli dayanaksız iddialarda bulunmasının, -en azından şimdilik- makul bir

gerekçesi ortaya çıkmış değildir. Vehib Paşa’nın hayat hikâyesinin, bu meselede mutlak hüküm vermek için karine olarak kullanılması da⁴⁴ sağlıklı bir yol gibi görünmemektedir.

Rapor’da Ermeni Mezalimi

Yukarıda da belirtildiği gibi, Vehib Paşa raporu iki kısımdan oluşmaktadır. Fakat çok tartışmalı konu olduğu için, genelde rapor, Ermeni tehciri ile ilgili birinci kısmıyla gündeme gelmektedir. Oysa raporun ikinci kısmı tartışmaya yol açmayacak kadar, daha kesin olduğu tahmin edilen bilgiler içermektedir. Bizzat Paşa’nın görev yaptığı dönem ve sorumluluk alanında meydana gelen olaylara değinilmektedir. Birinci kısımda ise kendi görev döneminden önce meydana geldiğini işittiği olaylardan söz edilmektedir ve doğal olarak, doğrulanarak kullanılması gereken bilgilerdir.

Raporun ikinci kısmı incelendiğinde, bu kısmın da kendi içinde alt bölümlere ayrıldığı anlaşılmaktadır. Vehib Paşa, ikinci kısmın ilk bölümünde, kendi döneminden önce Ermenilerin Müslüman halka yaptıkları mezalimi dört madde halinde sıraladıktan sonra, ikinci bölümün başlığını şu şekilde koyuyor: “İleri harekâta başlamadan ve başladıkdan sonraki vakayi’.” Paşa ikinci kısmın değerlendirmesini, “Netice” başlığını koyduğu sonuç bölümünde yapıyor.

Vehib Paşa, raporunun ikinci kısmının ilk bölümüne şu ifade ile başlıyor: “Zaman-ı âciziye âid olmamakla beraber, ordu tarafından tesadüf edilen ve Ermeniler tarafından ahali-i Müslime hakkında reva görülen cinayât ve fecâyîin de bilâbire vukuubulan tehcirle alakası bulunmakla bervech-i zâr arz olunur.” Vehib Paşa burada, kendi görev döneminden önce meydana gelen ve Ermenilerin Müslüman halka karşı işledikleri cinayetleri ve mezalimi,

(43) Rapor’un ilk kısmının, İstiklâl dışındaki diğer gazetelerdeki metinler üzerinden özetlenmesi için bkz. Nizamoglu, *Vehib Paşa (Kaçı)’nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, s. 366-370. Bu özetle, Muammer’in Münir, Yusuf Rıza’nın Ahmed Rıza okunması gibi bazı okuma hataları da vardır.

(44) Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, s. 178-179.

bu olayların ardından meydana gelen tehcirle ilgili bulunduğu için, belirtme ihtiyacı hissediyor. Bir bakıma tehciri gerektiren hallere vurgu yapıyor.

İlk olarak, 1914 sonlarında Rusların saldırısı ile Hasankale önlerine kadar gelen Rus ordusu içinde, bir hayli gönüllü ve komiteci Ermeni bulunduğunu, Rus saldırısı ani olduğu için Müslüman halkın tamamına yakınının işgal altına girdiğini belirtiyor. Osmanlı ordusunun, karşı saldırıyla Rusları çekilmek zorunda bırakması üzerine, Rus ordusundaki ve yerli Ermenilerin harekete geçerek Müslüman halkın eli silah tutan, etkili ve güçlü olan kısmını bütünüyle katlettikten sonra, geri kalanını esir alarak, kendileriyle beraber Rusya tarafına göçürdüklerini söylüyor. Dolayısıyla, yaklaşık 250 parçadan oluşan Pasin'in köylerinin tümüyle harabeye döndürüldüğü gibi, Ermenilerin asırlardır kardeş gibi yaşadıkları Müslüman halkı katlederek yok ettiklerini vurguluyor. Paşa bu bilgileri verirken, muhakkak olan şeyin, düşmanca silahın ilk önce Ermeniler tarafından Müslümanlara yöneltilmiş olmasıdır diyor⁴⁵. Henüz tehcir kararının alınmasına altı ay vardır ve Vehib Paşa'nın anlattıklarına göre, sınıra yakın bölgelerdeki Osmanlı Ermenileri, ülkelerine ihanet ettikleri gibi, masum Müslüman halkı da katletmektedirler.

Vehib Paşa ikinci olarak, Dünya Savaşı'nın başında Müslümanlar tarafından Ermeni vatandaşlara karşı olumsuz bir tutum bulunmamasına rağmen, yerli Ermenilerin, Mişki⁴⁶ köyünde esir olarak bulunan, yaralı subayları, askerleri ve Müslüman halkı evleri ile birlikte ateşe vererek katlettiklerini belirtmektedir. Yine Ruslardan geri alınan Tahir Hoca-i Ulya, Tahir Hoca-i Süfla, Veli Baba, Endek⁴⁷ ve civar köylerde de kar eridikten sonra, Müslüman halkın elleri bağlanıp burkularak, organlarla bağlanıp organları kesilerek öldürüldüğünün, askerlerimiz tarafından görüldüğünü kaydediyor. Ayrıca, bu öldürülen insanların kırlara, çukurlara atıldığını ve

kendilerine ölümün akla gelmeyecek türlerinin uygulandığını belirtiyor.

Vehib Paşa bunun ardından, 1915 Mart ayının başlarında Rusların Ermeniler tarafından götürülen kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan 375 kişilik bir esir kafilesini, Veli Baba bölgesine gönderdiklerini söylüyor. Bu kafilenin içindeki gençler öldürülmüş, kızlar alınmış ve geri kalanı da işkence altındayken Bakü Cemiyet-i İslamiyesi'nden birisinin Ruslara şikâyeti üzerine, memleketlerine gönderilmeleri sağlanmış. Vehib Paşa, bunun gibi olayların bütün cephe boyunca meydana geldiğini ve ordu tarafından belgelerinin muhafaza edildiğini belirtmektedir.

Vehib Paşa dördüncü olarak, Rus ordusunun işgaliyle birlikte yerli ve yabancı Ermenilerin, Müslüman halka ait olup saldırmadıkları hiçbir hak ve mukaddesatın kalmadığını belirtiyor. Ermenilerin, istediklerini öldürdüklerini, esir aldıklarını, özellikle genç kızlara en aşağılık muamelelerde bulduklarını ve Rus Kazaklarına peşkeş çektiklerini, cephe gerisinde Müslüman kızlarından genlevler kurarak Rus askerlerine sunduklarını söylüyor. Çocukları bu duruma düşürülerek memleketlerine dönenlerden bu olayları öğrenen diğer Müslümanların, aynı akıbeti uğramamak için daha güvenli yerlere göç ettiklerini belirtiyor. Paşa bu göç eden, bir süre bir yerde kalan ve nihayet memleketlerine geri dönen Müslüman nüfusun uğradığı kaybın, Ermenilerin kaybindan az olmadığını iddia ediyor. Aradaki farkın, Müslümanların talihe havale ile ecele teslim edilmekten, Ermenilerin ise kasta kurban edilmekten ibaret, fakat sonucun aynı olduğunu söylüyor.

(45) Ermeni olaylarında, şiddet unsuruna ilk önce Ermenilerin başvurduğuna ilişkin dikkate değer bir çalışma için, bkz. Justin McCarthy, "Kim Başlattı?", 'Ermeni Soykırımı' İddiaları -Yanlış Hesap 'Talat'dan ve 'Tebcir'den Dönünce-', s. 11-34.

(46) Erzurum'un Horasan ilçesine bağlı Pınarlı köyü. Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüşü* 25.10.1970, Ankara, 1973, s. 231.

(47) Erzurum'un Horasan ilçesine bağlı Yukarıtahirhoca (Tahir Hoca-i Ulya), Aşağıtahirhoca (Tahir Hoca-i Süfla), Veli Baba, Yarboğaz (Endek) köyleri. *Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüşü* 25.10.1970, s. 230-231.

Raporun ikinci kısmının ikinci bölümü, “İleri harekâta başlamadan ve başladıktan sonraki vakayı” başlığını taşıyor. Paşa burada, Rus ordusuyla 1917 Kasım ayı sonlarında bir ateşkes imzalandığını, fakat Bolşevizm’in Rus ordusuna girmesiyle birlikte ordunun çözülmeye başladığını ve Rus ordusunun işgali altındaki yerlerde düzen bozulduğu için, Rus ordusuna hizmet eden Ermeniler meydanı boş bularak, Müslüman unsura tarife sığmayacak uygulamalara başvurduklarını söylüyor. Müslüman halkın temsilcilerinin orduya başvurarak yardım istediklerini, ordunun da onları bu tehlikeden kurtarmak için ileri harekâta geçmek zorunda kaldığını, insan boyunu aşan karda zorla ilerleyerek ve birçok sıkıntıya katlanarak ve kayıplar vererek, Erzincan önlerine gelindiğini belirtiyor. Bu esnada Sivaslı Murad adlı Ermeni eşkiyanın, Erzincan Müslümanlarını evlere ve kışlalara doldurarak yaktığı, yaşına ve cinsine bakmadan da katliama başladığının haber alındığını kaydediyor. İleri harekâta geçilmesi zorunluluğunun, o tarihlerdeki Rus Kafkas Orduları başkomutanının ve Erzincan’daki komutanın verdikleri resmi ve yazılı belgelerden de anlaşıldığını ve Osmanlı ordusunun Erzincan’a hareketle, Ermeni mezalimine engel olmasına karar verildiğini belirtiyor. Paşa, bu konuyla ilgili yazışmaların dosyalarda bulunduğunu ve önemli olduğunu söylemektedir.

Vehib Paşa, Osmanlı ordusunun Erzincan’a girmesinden sonra, kendisinin de şehre girdiğini belirterek, gördüğü manzarayı şöyle dile getiriyor: “Kendi gözlerim ile gördüm ki yan yana, saç ve sakalı bembeyaz ibtiyarlar, çocuğunu bağrına basmış kadınlar, mini mini yavrular yan yana uzanmış yatıyorlar! Taşlarla kafaları ezilmiş, karınları desilip bağırsakları boynuna geçirilmiş, âlât-ı tenâsüliyesi kat’ edilmiş [cinsel organları kesilmiş], el ve ayakları doğramb atılmış biçaregân [çaresizlerin] adedi bini mütecevîzdi [binden fazlaydı]. Kuyulara doldurulmuş, fırınlarda diri diri yakılmış, evlere doldurularak bu sûretle ibrak edilmiş [yakılmış] insanların manzarası pek dilbıraş [yüreke

paralayıcı] idi. Toplatdırarak kısmen fotoğraflarını aldırıldıktan sonra defn ettirdiğim ebl-i İslam’ın, yalnız Erzincan’a âid mikdarı iki bini mütecevîzdir [iki binden fazladır]. Bayburd’da Arşak nam şakînin ibrak sûretiyle ifnâ [yakarak yok] ettiği Müslümanlar bine karîb [yakın] idi.” Vehib Paşa’nın raporunda özetlediği Erzincan, Bayburt ve çevresindeki Ermeni katliamlarına ilişkin ayrıntıları, kendi imzasını taşıyan yayınlanmış arşiv belgelerinden de izleyebiliyoruz⁴⁸.

Vehib Paşa, Osmanlı ordusunun ileri harekâta geçtiği sırada gördüğü bu feci manzaralarla her yerde karşılaştığını belirterek, Erzincan-Kelkit hattından sınıra kadar, ordunun ileri harekâtı boyunca geçtiği bütün köy, kasaba ve şehirlerde, “Ermeniler tarafından yıpratılmamış bir ırz, gazaba uğramamış bir mal, kasta maruz kalmamış can yokdur” diyor. Buna rağmen, çoğu bölge halkından olan ordu mensuplarının, birinci derecede yakınları ve komşularının, katliama uğramış cesetlerini görebilirken, tesadüf ettikleri Ermenilere karşı soğukkanlılıklarını koruyarak, Erzurum önlerine ulaştıklarını vurguluyor. Üç günlük şiddetli muharebelerden sonra Erzurum’a girdiklerini, fakat General Antranik komutasındaki ve başıboş Ermenilerin yaptıkları mezalimin, dünya tarihinin şimdiye kadar kaydettiği acı olayların en başında anılacak cinsten olduğunu ve bu konuda Başkomutanlık vekâletine bir rapor verdiğini belirtiyor⁴⁹. 1877-1878 sınırından Aleksandropol (Gümrü) doğusuna kadar ilerleyen ordunun, açıkta gördüğü ölümlere rağmen, insani davranışın dışına çıkmadığını, yaklaşık 250 bin nüfusu bulunan Gümrü şehri halkının, emniyet içinde kentlerinde yaşamaya devam ettiklerini, bu durumun barış müzakereleri için kendisiyle görüşmeye gelen Ermeni heyeti tarafından da, takdirle karşılandığını ve bunun kendisine sözlü ve yazılı olarak beyan edildiğini kaydetmektedir. Vehib Paşa, bunu

(48) Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2005, s. 435-458, 461-466, 509-516, 519-534.

(49) Vehib Paşa’nın konuyla ilgili raporlarından birisi için, Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. II, s. 564-570.

anmaktaki maksadının da milletin, ordunun, subayların ve komuta kademelerindekilerin, insaniyet ve medeniyet düşüncelerini göstermek ve sevkیات zamanına ait işitilen facialarla ilişkilendirilmekten korumak olduğunu ilave ediyor. Paşa, ordunun, ileri harekâtı sırasında, Ermenilerin hemen her yerde yakıp yıktığı köy ve şehirlerin, katlettikleri insanların acı manzaralarına şahit olmalarına rağmen, metanetini korumasını, özellikle vurgulamaya ihtiyacı hissediyor. Bunu yaparak, tehcir sırasındaki suistimallerin, millet ve orduyla ilişkili olmadığı, bazı yönetici, memur ve çetelerin eseri olduğunu tekrar vurgulamaya çalışıyor.

Vehib Paşa bu kısmın değerlendirmesini, “*Netice*” başlığı altında üç maddede yapıyor. İlk değerlendirmesi, iki unsur arasındaki karşılıklı kırımlara, her zaman Ermeni unsurunun komitecileri tarafından sebebiyet verildiği ve başlatıldığı şeklinde oluyor. Paşa’nın bu yargısı, tarihen doğru olduğu gibi, konunun hukuk açısından da önemli bir noktasını oluşturmaktadır. Çünkü her fiziki saldırı, kaçınılmaz olarak muhatabını meşru müdafaa-ya zorlar.

Paşa, vardığı sonucun ikincisinde, özellikle seferberliğin ilanıyla beraber, komitelere mensup Ermenilerin, orduyu zaafa ve yenilgiye uğratacak her vasıtaya başvurmaktan geri kalmadıklarını, savaşın başlamasıyla birlikte İslam köylerini yaktıklarını, Müslümanları katlettiklerini, yollardaki erzak kabilelerini vurduklarını, ikmal askerlerini öldürdüklerini ve hasta kabilelerine saldırdıklarını belirtiyor.

Üçüncü olarak da, Osmanlı Devleti’nin yenilmesi halinde, amaçlarını gerçekleştirebileceklerini düşünen Ermenilerin, bu yenilginin gerçekleşmesi için ellerinden geleni esirgemediklerini belirtiyor. Bunun da, Osmanlı ordusunu, her tarafı düşmanla çevrili acı bir duruma soktuğunu ve bu yüzden, Ermenilerin tehcire maruz kalmalarının, kendi çabalarının sonucu olduğunu söylüyor. Ancak, sevkیات esnasında kabilelerin acı sonlarından sorumlu oldukları ortaya çıkarılacak

olan, İttihad ve Terakki ve hükümet yetkilileriyle beraber, karşılıklı kırımları başlatan Taşnak ve Hınçak yöneticileriyle Antranik’in de, medeni ve insani bir fikir izlediklerini söyleyen ilgililer (ilgili devletler) tarafından, cezalandırılması gerektiğini belirtiyor. Bir tarafın uğradığı zulüm ve haksızlıkların sebebi araştırılırken, diğer tarafın yaptıklarına ses çıkarmamanın, adalet ve insanlığın şanına yakışmayacağını söyleyerek, değerlendirmesini tamamlıyor⁵⁰.

Sonuç

Vehib Paşa’nın, muhtemelen Ermeni tehciri yolsuzlukları bağlamında Aralık 1918’de Tedkik-i Seyyiât Komisyonu’na verdiği yazılı ifadenin metni, ne yazık ki henüz arşivlerimizden çıkmamıştır. Sadece bu ifade metni değil, hem adı geçen komisyonun ve hem de sonrasında oluşturulan olağanüstü mahkemelerin evrakı da aynı durumdadır. Bu kuruluşlar ve faaliyetleri sırasında oluşturdukları evrak, Ermeni tehcirine ilişkin önemli belgelerdir. Bu nedenle, bu kuruluşların işleyişleri sırasında gündeme gelen ve basına yansıyan veya hatırat türü yayınlarda yer alan konuyla ilgili tüm bilgiler, konunun açıklık kazanması açısından önemlidir.

Vehib Paşa raporunun gündeme gelmesi, ancak tehcirle ilgili yargılamaların başlamasıyla mümkün olmuştur. Trabzon davasının ikinci duruşmasında, şahitlik sayılarak okunan metin, dönemin basınında da bir hayli ilgiye mazhar olmuştur. Gazetelerin kimisi özetle rapordan söz ederken, bazıları daha ayrıntılı olarak yer vermişlerdir. Konuyla ilgili araştırmacılar ise, ya metnin bu gazetelerdeki geniş özetinden veya kısaltılmış metninden ya da muhtemelen el yazısı orijinalinin bulunduğu Kudüs Patrikhanesi arşivindeki metinden yararlanmışlardır. Fakat rapor, tam metin olarak yeni yazıya aktarılmamıştır. Bu çalışma ile raporun *İstiklâl* gazetesinde yer

(50) Rapor’un ikinci kısmının, *İstiklâl* dışındaki diğer gazetelerdeki metinler üzerinden özetlenmesi için bkz. Nizamoğlu, *Vehib Paşa (Kaçı)’nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, s. 370-374.

alan –muhtemelen- tam metni ilk kez yeni harflerle yayınlanmaktadır.

Rapora ilişkin değerlendirmeler de hep tartışmalı olmuş ve çoğunlukla kanıtlanmış, kısmen de kuşkulu belge muamelesi görmüştür. Oysa rapor metni, yazarının konumu ve olaylar hakkındaki bilgisi ve duyumları açısından, dikkate alınması gereken bir belgedir. Burada, kısmen de olsa metnin ele alınmış biçimlerinin eleştirisi yapılarak, belge olarak taşıdığı değere vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Amaç, hiçbir belgenin kolaycı yaklaşımlarla göz ardı edilemeyeceği gibi, hiçbir belgenin eleştiriyeye tabi tutulmadan olmazsa olmaz kabul edilemeyeceği gerçeğine vurgu yapmaktır. Üstelik bu belge, Ermeni meselesi ile ilişkilidir ve bu gerçek, göz ardı edilemeyecek kadar hayatidir. Nihayetinde, mesele ne olursa olsun, tarihçinin işi, gerçeği olabildiğince doğru olarak ortaya koyabilmektir.

Ek

Rapor/İfade Metni

“Emniyet-i Umûmiye Dâiresinde Tabkiki Seyyât Komisyonu Riyaseti’ne

Atûfetlû Efendim Hazretleri

28 Teşrin-i sâni 334 (28 Kasım 1918) tarih ve 51 hususi numaralı tezkere-i âsafânelerine arz-ı cevabdır:

Âcizleri Erzurum’un sükûtu ve Üçüncü Ordu’nun izmihlâlîne uğramışçasına kuvve-i mukavemetden düşmesi üzerine İkinci Ordu Kumandanlığı’ndan Üçüncü Ordu Kumandanlığı’na tayin edildim. Ve 14 Şubat 331 (27 Şubat 1916) tarihinde Dersaadet’den hareketle 20 Şubat 331 (4 Mart 1916) tarihinde Erzincan’a muvasalat eyledim. Üçüncü Ordu mıntıkasının emir ve kumandasını deruhde etdiğim zaman Ermenilerin sevk ve tehciri ameliyesi hitam bulmuş idi. Yalnız, medeniyet ve insanîyetle katiiyen kabil-i telif olmayan vakayî’n elîm bir sâmi’i vaziyetinde kalıyor idim. Fakat o sırada işe vaz’-ı yed etmek için

mühim bir fırsat elime geçmedi. Haber aldım ki Erzurum ve Trabzon’dan sevk olunan kafileleri Erzincan’dan sonra Kemah istikame-tinde yola vurdular ve boğaz dâhilinde, Fırat nehrinin üzerindeki köprüden geçerken kâffesini, nukud ve huliyyâtdan badettecredit itlâf ve Fırat’a atıp izlerini gaib etdiler. Ve topladıkları para ve sâirenin sülüsü İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne, sülüsü hükûmet-i mahalliyeye teslim ve sülüsünü aralarında taksim ve tevzii eylediler. Bu kafilelerin sevkine memur olan jandarma zâbitânıyla, cinayât-ı mesrudeyi îfâ sadedinde kendilerine yardım edenlerden bir ikisini hemen buldukları yerlerden mahfuzen yanıma celb ve bizzat istiknah-ı keyfiyet eyledim. Jandarma zâbitleri bu sûretle hareket etmek için ol zaman Erzincan mutasarrıflığında ve halen Musul valiliğinde bulunan Memduh Bey’den ve icraat-ı müessifeye fiilen iştirak edenlerin de Doktor Bahaeddin Şâkir Bey’den emir aldıklarını... ifade ve beyan eylediler. Binaenaleyh; bu malumat üzerine hemen tabkikat-ı mukteziye ve seri’a icrasını emir ve badebu meseleyi Divan-ı Harb’e havale etdim. Gerçi; muhakeme bitam bulmamış ve çünkü işbu muhakemenin karara raptı için maznun sıfatıyla celb ve muhakemeleri iktiza eden Bitlis vali vekili ve Doktor Bahaeddin Şâkir ve Divan-ı Muhasebât’dan Macid Beylerin mahfuzen Erzincan’a izamları için vukuubulan işarât ve tekidâta rağmen, Divan-ı Harb’e izam olunamayan mümaileyhümün de tehiden muhakemelerinin icrasına vabeste bulunmuş idi. Fakat istibracen hâsıl etdiğim malumata göre, mevâd-ı müddeabihânın sübut derecesine vardığını anladım. Nâtamam kalmış olan işbu muhakemeye ait olan evrak Dokuzuncu Kolordu Abz-ı Asker Reisi Miralay Alâeddin Bey’de mahfuz idi. Bu Divan-ı Harb’in reisi mir-i mümaileyh idi. İşbu evrakın bilâbire Üçüncü Ordu Muhakemat Şubesi’ne teslim edildiğini anladım. Mezkûr ordu karargâhı lağvedilmişdir. Maamafih evrak-ı mezkûrenin Harbiye Nezâreti vasıtasıyla ziya’a uğramayacak bir itina ve takayyüd tabtında celbi mütevakıf-ı re’y-i âlileridir. Bu evrak cânileri, âmirleri ve bu babisde âmil ve müessir olanları tesbit ve tayin eylemektedir.

Memuriyet-i âcizânem esnâsında münferid iki vakadan başka bir hâdise mesbuk değildir.

1- Birinci Kafkas Kolordusu Yaveri Mülâzım-ı Evvel Münir Bey'le emir zâbiti, ismini tabattur edemediğim bir mülâzım-ı evvelin, cebren on yaşındaki bir Ermeni kızının bikerini izâle eyledikleri, kızın vâlidesinin vukubulan müracaatı üzerine ledettakkik anlaşılmış olmağla, her ikisi meslek-i askerîden tard ve bakriye-i muamelesi takib edilmek üzere mülkiyeye teslim olundu.

2- Amele taburlarında bulunan Ermeni efrâdının lüzum-ı askerî üzerine Dördüncü Ordu'ya sevki lâzım gelmiş ve efrâd-ı merkume Sivas'da toplatdırılarak Haleb'e sevkleri için vilayete emir verilmiş idi. Aradan üç ay geçtiği halde efrâd-ı merkumenin Haleb'e muvasalatına dâir haber alınamadığından, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan istifsar-ı keyfiyet edilerek, efrâd-ı merkumenin ordusu muntikasına girmediği cevabı alındı. Derbal Vali Muammer Bey'den sordum ve efrâd-ı merkumenin Şarkışla ile Gürün arasında, bunları sevke memur Jandarma Yüzbaşısı Nuri Efendi tarafından itlâf edildiklerini öğrendim. Yüzbaşısı Nuri Efendi'yi tahte'l-hıfz ordu karargâhına celb ve mevkufen Divan-ı Harb'e havale etdim. Bilmubakeme efrâd-ı merkumeyi kasden katl ve itlâf etdirdiği sabit olarak idamına dâir sâdır olan hükmü acilen ibret-i müessire teşkil etmek üzere zimmet-i mes'uliyetime alarak icra emrini verdim ve bu sûretle tatbik-i adalet eyledim.

Sevkiyât zamanında Üçüncü Ordu muntakası Diyarbekir, Bitlis, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas, Trabzon vilayetleriyle Canik sancağından mürekkebe idi. Canik mutasarrıfı balen Trabzon Valisi olan Süleyman Yahya Bey idi. Livasından sevk olunan Ermeni kafileleri Süleyman Yahya Bey'in dirayet ve ciddiyet ve hüsn-i niyeti sayesinde âminen ve sâlimen liva hududuna kadar sevk olunmuşlar, fakat mücâvir ve müteakib livalarda elim âkıbetlere uğramışlar. Bir de Erzurum'dan sevk olunan kafileler de Erzincan livası hududuna kadar bir

zarara uğramamışlar, Erzincan livası dâhilinde ifnâ ve imba edilmişler. Ol zaman Erzurum Valisi Tahsin Bey'in bidâyeten hüsn-i tedbiri zâhir ve ayandır. Fakat kendi emir ve idaresi altında bulunan Erzincan livası dâhilindeki avâkıb ve netâyice nazaran da arzu ve iradesini maiyetine tenfiz edemediği ve cereyan-ı hâle vâkıf olduktan sonra, cinayât-ı malûme mütecâsirini bakında tâkibât-ı kanuniye icrası için teşebbüsât-da bulunmadığı anlaşılıyor. Bundan dolayı kendisinden istizab-ı keyfiyet etmek iktiza eder sanırım. Kaldı ki Gümüşhane'de gerek Trabzon ve gerek Gümüşhane'den cem' ve sevke tâbi tutulub ibzar olunan kafilelerden sabi ve ihtiyar ve kadından gayrısı katl ve itlâf edilmiş ve bundan dolayı Trabzon vali-i sâbıkı Cemal Azmi ve Gümüşhane mutasarrıf-ı sâbıkı Abdülkadir Beylerden hesap talep olunması lâzım gibi mütalaa kılınmıştır. Gümüşhane'de tefrik olunub Erzincan'a sevk olunan kadın, ihtiyar ve çocuktan mürekkebe kafileye Sipikör civarında mülâki olmuş olan Erzurum vali-i sâbıkı Tahsin Bey, bu kafilenin hâl-i elîminden kemal-i teessürle bendenize bahs etmişdi. Bu âciz ve cidden şâyân-ı himaye olan ve içlerinde en büyük ailelerin münevver genç kızlarını da sürükleyen bahtsız kafilenin kısm-ı mühimmi Kemah boğazında vâsıl-ı makam-ı ebediyet olmuşdur.

Mezra'a ve Harput ile civar ve mülhakatında ve bilbassa Malatya'da icra kılınan mezâlim ayrıca şâyân-ı kayd ve tezkâr olub bazan sıbyan ve nisvana kadar tatbik edilen imba usulünün, rüesâ-yı müteallika-i hükûmet ve memurîn-i mes'ule-i devletin nazar-ı ittılâ'ı tahtında cereyan eylemesi ve esbâb-ı mücbire ve maniaya rağmen taraf-ı zâbitadan ve ne de cibet-i adliyeden takibat-ı kanuniye icrasına tevessül edilmemesi, rüesâ ve memurîn-i hükûmetin en hafif olarak iğmaz-ı aynına delalet eder mevâddan olub, bundan iktibas-ı kuvvet eden mütecâsirlerin, cinayât-ı mesmuayı müstevli bir şekle sokmalarına sebeb-i müstakil oldu.

Muş kasabasının takriben beş kilometre şimalinde Çirik karyesine cem' ve tevkif edilen Ermeni zükûr ve inası ve etfâli köye ateş vermek sûretiyle ifnâ edilmişler ve tarib-i İslam'ın

misli görülmemiş bir zulüm ve vahşet numunesi göstermişlerdir. O zaman Muş mutasarrıflığında kimin bulunduğunu bilmiyorum. Âli komisyonlar bunu kolaylıkla anlayabilir. Nefs-i Bitlis'in yedi sekiz kilometre şarkında ve nefis-i Bitlis'de ve Bitlis'in otuz kilometre garbında kâin Duban Hanı civarında, yani üç mahalde de Bitlis ve civarında toplatdırılarak sevke tâbi tutulan binlerce Ermeni vatan kardeşleri suver-i muhtelif ile imba ve ifnâ kılınmış ve bu hususta o zaman Bitlis Jandarma Kumandanlığı'nda bulunmuş olan Laz Hacı Osman Bey'in medhaldar olduğu anlaşılmıştır.

Kemalât-ı beşeriye ve fezâil-i medeniye-siyle bibakkın mümtaz ve beynelmisal serfiraz olan Bitlis vali-i esbakı Mustafa Abdülhalık Bey'in şu hadisât ve vakayi'n katiyyen mürevviç ve müzâhiri olmadığı halde, men'ine zafer-yâb olamaması mücib-i teessüf ve mülâbaza olub, mes'uliyete meftuniyet ve ulûv-ı azim ve himmet, fart-ı cesaret, refet ve merhamet, istihkar-ı hayat, vatanperverlik, diyanet gibi fezâil ile kudret ve malûmatı tenmiye eden mir-i mümaileyhin işbu hadisâtıdan haberdar olur olmaz secde-i gufranı dümu'-ı elem ve kederin tertil ve gayretullaha dokunacağını bi-irtiyâb olan işbu mezâlimden dolayı vatan ve milletin gasb-ı kibriyaya uğrayarak düçâr-ı nikbet ve felaket olmasından, sryaneti hakkında dua ve niyazlarda bulunduğu mervîdir. Hızanlı Seyyid Ali vakasında nefis-i azizini tehlikelere sokarak hükûmetin namus ve haysiyetini sarf-ı azim ve ferasetiyle kurtaran Mustafa Abdülhalık Bey'in işbu mezâlimi, vilayeti dâhilinde men' ve tabzire muktedir bulunmadığını zan ve tahmin etmekte isabet olub olmadığını heyet-i muhteremelerine terk ve havale eylerim.

Diyarbakir vilayetinde icra kılınan cinayât, şimdiye kadar ta'dad etdiğim yerlerdekinden kemmiyet ve keyfiyet itibar[ıyle] daha elîm ve mühim olub, hatta bazı Süryani ve Keldani [ve] Rumların da bu meyanda ifnâ edildikleri ve Gazaryan ailesi gibi, asırlardan beri daima devlete sadakat ve hizmetle maruf olanların da küçük çocuklarına varıncaya kadar hayatlarının beder ve emvâlinin gasb ve nebbe maruz

kaldığı haber alınmıştır. Bundan dolayı da vak-tin valisinden hesab ve kitap aramak iktiza eder. Sivas vilayetinde ibtida edenler müstesna olmak üzere, diğerleri sevke tâbi tutulmuş ve gerçi hayat kaygısıyla ibtida eden erkeklerden İslam kadınlarıyla ve mühtediyelerden İslam erkekleri ile teebbül edenleri çok görülmüş ve işidilmiş ise de, bunda tarafeynin rızâ-yı zâbirleri mevcut ve cebir ve ilmâh mefkuddur. Sivas vilayetinin muhtelif menâtıkında ve esnâ-yı sevkte icra edilmiş olan cinayât aynı rub ve hissini mahsul-i telkînidir. Valisinden tutunuz jandarma neferlerine kadar ininiz, bu vilayet memurününün cinayât-ı vâkıa ile ya doğrudan doğruya veyahud el altından alâkadar ve fer'an zîmedhal olduklarına kani'm. Şu kadar ki bu vilayette gasb ve garet yok derecesindedir. Emvâl-i metruke nâmı altında cem' ve hıfz olunan nukud ve nakde mesmûl zikrymet eşya ve müzeyyenât gasb ve tebdilden masun kaldığı kanaatindeyim. Yalnız merkez-i vilayette umûr-ı hayriye ve nâfia ve bazan masârıf-ı gayr-ı melbuzaya sarf edildiği, maliye müfettişlerinden İrfan Bey ve refikinin teftiş ve tedkiklerinde tebeyyün eden on iki bin liranın tarz-ı sarfından dolayı ne yapılmış olduğunu bilemiyor isem de, mâ-vaz'-ı lehin gayriye masruf olan işbu paradan dolayı dikkat izharını celb eylemeyi faideden hâli addetmemekdeyim. Maahaza bu sarfiyatı öyle icra eden vali-i sâbık Muammer Bey'in şahsi istikamet ve namus ve izzete riayet ve hürmet hususundaki mütâlaatını lisan-ı şükür ve takdir ile şuracıkda yâd eylemeyi de vâcibât-ı umûre sırasında mütâlaa etmekdeyim.

Van vilayetine gelince: Buradaki Ermeniler sevk ve tebcir edilmemiştir. Vilayetin Ermenileri vilayetin İslam unsurunu mahv ve ifnâ eylemiştir.

Hülâsâ-i kanaatim:

1- Ermeni sevkryâtı insanîyet ve medeniyet ve şeref-i hükûmete katiyyen yakışamayacak bir tarzda yapıldı. Ermenilerin katl ve imbası ve mallarının yağma ve gasbı İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmisi'nin netice-i mukarreratı olub, Üçüncü Ordu muntıkasında insan

kasablarını tedarik ve onları idare ve istibdam eden, Doktor Bahaeddin Şâkir Bey'dir. Rûesâ-yı hükûmet Bahaeddin Şâkir Bey'in emir ve işaretine inkıyâd etmişlerdir. Üçüncü Ordu'da bütün felaket-i beşeriye, bütün fitne ve fesad Bahaeddin Şâkir Bey'in eli altından südür ve zubur eylemiştir. Hususi otomobil ile merkezden merkeze uğrayan Bahaeddin Şâkir Bey, merâkizdeki İttihad ve Terakki Cemiyeti heyet-i merkeziyeleriyle hükûmet rûesâsına talimât-ı şifahiye-i mukarrereyi tebliğ edermiş. Berikiler ipden kazıktan kurtulmuş yârânını, ötekiler de el ve gözü kanlı jandarma ve polisleri ihzar ve cinayât-ı malûmenin icrası için devletin taht-ı aman ve himayesinde bir inzibât-ı tam ile toplanmış olan o müdafaadan âciz kitle-i beşere musallat eylemlerini. Mukarrer bir program ve mutlak bir kâsd tahtında yapılan işbu mezâlim, evvela İttihad ve Terakki murabhaslarıyla heyet-i merkeziyelerinin ve sâniyen kanun ve vicdanı bir tarafa atarak cemiyetin arzu ve merâmına âlet olan rûesâ-yı hükûmetin emir ve tensib ve takibiyle yapılmış ve bu gibi cinayât ve mezâlimi görüb işitdikleri halde, vazife-i adliyelerini ifâ etmemeleriyle fer'an zâmedhal olmaları lâzım gelen müddei-i umûmilerin işe karşı lâkayd davranmalarıyla cinayât-ı mesmuayı teşvik eyledikleri anlaşılmalıdır. Bütün bu işler sırf şifahi evâmîr ve talimât ile idare edilmiş ve elde hiçbir delil-i tabirî bırakılmamıştır. Ordu ve unsur-ı İslam cinayât ve mezâlimde medbaldar ve alakadar değildir. Mürettiblerin, failerin, müşevviklerin ledettahkik anlaşılması âsândır. Adalet-i ilahiye'de imbal vardır, ihmâl yoktur.⁵¹

2- Gerek Taşnaksütyun ve gerek Hınçak komiteleri tarafından seferberlikle beraber hatta daha evvel başlayan mütefferid fakat âbenkdar ve münasebetdar vakayi' ile cebbe-i barbin geri de teblike ve mubatara altına girmiş ve binaenaleyh ibtilalci anâsırın alâ kadr-il-îmkân zararlarını izâle mecburiyeti hâsıl olmuştur zan ederim. Maamafih Ermenilerin esbâb-ı mücbire-i tebciyesini selef-i âcizi Ferik Mahmud Kâmil Paşa'dan istilâm etmek lâzım gelir. Müşarüniyle buna dâir izabat vermekle beraber esnâ-yı sevkte irtikâb olunan mezâlimin ne gibi esbâb-

mücbire ile men'e muktedir olamadığına dâir de [müdâfaaten] beyan-ı mütalaa eylemek zaruretini belki his eder.

[3]- 1297 (1881-82) senesinde Karahisar'da serzede-i zubur olan Ermeni hâdisesinden başlayarak 1311 (1895-96)'de umûmi ve badebu Talori ve Sason'da hususi bir mahiyette iken bütün Muş havâlisıyla Van vilayetine müstevli olan ve müsellaban iğtişâş çıkarmak sûretiyle devlet ve milletin başına bela kesilen Ermeni fedailerinin ırz ve mal ve cana amansızca yaptıkları tecavüzlerle İslam ve Ermeni unsurları arasında alevlenen gayz ve intikam, günlerin müürûruyla şiddetlenerek nihayet kabından taşmış ve Harb-i Umûmi'nin zuburuyla Ermeni mefkûresi lehine hâsıl olan fırsat kaçırılmayarak bidâyetten Van ve müteakiben Karahisar iğtişâşıyla makasîd-i milliye ve menvi-i zamiriyeleri tebellür etmeğe başlamıştır.

319 (1903-4) senesi nihayetlerine doğru Muş'dan Talori'de tecemmü eden Ermeni isyanına karşı hükûmetin yapmak... mecburiyetinde kaldığı harekât da dahil olduğu halde vilayât-ı şarkiyede câbecâ serzede-i zubur olan vakayi'n Bâb-ı Âli'de ve Harbiye Nezâreti'nde mahfuz kalması lâzım gelen dosyalarıyla, bidâyet-i harbde vesâik-i resmîyeye müsteniden hükûmetin neşr etdiği kitabı tedkik ve mütalaa etdikden sonra ancak Ermenilik mefkuresiyle gaye-i milliyelerine vüsul için göze aldıkları icraat ve harekât ve bunun müteakiben hâsıl etdiği hiss-i aksülamel teyakkuun edilebiliyor. Ondan sonra hükûm-i vicdanı adaletle terfik ederek hakkı ve baksızlığı yoluyla ve olduğu gibi takdir ve tesbit eylemek mümkün olabilir.

4- Ermeni sevkîyatının vâcibü'licra olduğu hakkında serd edilmiş veya edilecek mütâlâata bendeniz de iştirak ederim. Ancak tebciirin sinn-i askerîde bulunan ve komiteye mensubiyeti muhakkak olan eşbâsâ hasrı ve sevkîyatın en medeni bir hükûmete çeşban olacak bir tarz-ı insanîde yapılması ve hiç bir ferdin ırz ve can ve malının rencide olmasına imkân verilmemesi

(51) İstiklâl, 30 Mart 1335/1919. Buradan itibaren 295 satırlık, yaklaşık 3 sütünlük bir sansür var. Raporun devamı bir gün aradan sonra, 1 Nisan tarihli gazete yayınlanmıştır.

lâzım idi. Böyle yapılmadı. Memleketin nüfusu, serveti, vaziyeti ve irfanıyla beraber katl ve ifnâ olundu ve devletin namus ve selâmeti idrak ve şuurdan külliyyen mahrum derbeder eşbâs-ı gayr-i mes'ulenin indî ve Cengiz-âsâ icraatına terk ve tevdi' kılındı. Yapanlar mes'ul, yaptırılanlar mes'ul, göz yumanlar mes'ul olsa gerektir. Zaman, mekân ve madde tayiniyle cinayât-ı mesmuanın tesbiti için sevkîyâtın icra edildiği yolları takib ederek, bütüin merâkizde tahkikat-ı seria yaptırılmak ve nüfus kaydı esas tutularak, mesela Canik livasında "1-Ne kadar Ermeni vardı? 2-Ne kadarı tebcir edildi? 3-Amasya livasına ne kadarı teslim olundu? 4-Canik kafilerinden Tokad livasına ne kadarı vasıl oldu? 5-Yollarda ecel-i mev'udıyla ölenler ne kadar idi?" tedkik etmek ve arada görülecek farkın hesabını müteallik olduğu livadan aramak ciheti iltizam ve ale'l-esâmi kontrol icrası zabmeti de ihtiyar olunur ise, mevadd-ı müştekâbihâ keyfiyet ve kemmiyet itibariyle tesbit ve mes'uller tayin edilmiş olur kanaatindeyim.

Zaman-ı âciziye âid olmamakla beraber, ordu tarafından tesadüf edilen ve Ermeniler tarafından abali-i Müslime hakkında reva görülen cinayât ve fecâyin de bilâhîre vukuubulan tebcirle alakası bulunmakla bervech-i zîr arz olunur.

1-Üç yüz otuz (1914) senesi nihayetinde Rusların tecavüzüyle başlayan harekâtda Hasankal'a pişgâhına kadar gelen Rus ordusu içerisinde bir hayli gönüllü ve komite Ermenileri de bulunuyor idi. Ruslar tarafından harekât-ı tecavüziye âni ve seri' bir sûrette vukuubulduğu cihetle abali-i İslamiye'nin pek azı firara muvaffak olabilmış, hemen kâffesi yerli yerinde kalmışlardı. Ordumuz tarafından mukabil tarruz icrasıyla Rus ordusu ricate mecbur edilip budud haricine atıldıkları sırada, gerek Rus ordusu içerisinde bulunan bu gönüllü ve komiteci Ermeniler ve gerekse teba-i Osmaniye'den bulunan yerli Ermeniler faaliyete geçerek abali-i İslamiye'nin eli silah tutan ve sahib-i nüfuz ve kudret olan aksamını kâmilen mahv ve ifnâ ve mütebakisini esir alarak Rusya dâbiline sürüklemişler ve bu düşman tarafından istilaya uğrayıp

da bilâhîre tablis edilen aksamdaki Ermeniler kâmilen Rus ordusu ile beraber Rusya dâbiline bicret etmişlerdir. Hâl-i ricatda bulunan Rus ordusu bu cinayâtı men'e kadir olamamış yabud müsamaha etmiş. Mubakkak olan bir şey varsa ilk silah-ı husumet Ermeniler tarafından Müslümanlara tevcib kılınmış ve iki yüz elli bu kadar parçadan mürekkebe olan Pasin'in ma'mur köyleri kâmilen harab olduğu gibi asırlardan beri bu muntıkada kardaş gibi yaşadıkları Müslüman vatandaşları da Ermeniler tarafından pek feci' bir sûrette katl ve ifnâ edilmişlerdir.

2-Müslümanlar tarafından Ermeni vatandaşlarına karşı bidâyet-i harbde nazar-ı refet ve himâyetden başka bir his taşımadığı halde bilhassa yerli Ermeniler Mişki nam karye zâbit ve nefer yaralı üseramızın bulunduğu hanelere ateş vermişler. Ordumuzun karye-i mezkûreyi istirdâdında birçok Müslüman halk ile beraber feci bir sûrette şehid edilen bu askerlerimizin elim menâzurına şahid olmuş ve bunun gibi Tahir Hoca-i Ulya ve Tahir Hoca-i Süfla'da, Endek ve Veli Baba ve buna civar... ilh köylerde kar kalktıktan [sonra] kar altında elleri bağlanarak burgulmuş, urganlarla bağlandıktan sonra birçok azâları kat' olunmak sûretiyle öldürülmüş, kırlara atılmış, çukurlara doldurulmuş, hülâsâ ölümün hatıra gelmeyecek envâ'ı tatbik edilmiş Müslüman halkına tesadüf edilmiştir.

3-Üç yüz otuz bir (1915) senesi Mart bidâyetinde Ruslar, Ermenilerin bu câmiyâne sürükledikleri sivil üserâ kafilelerinden bir kısmını iade etmişler ve bu meyanda Veli Baba muntikasına üç yüz yetmiş beş kişilik kadın, çocuk ve ihtiyarlardan mürekkebe bir kafile göndermişlerdir. Bu zavallılar Pasin Karakilisesi'ne mensub ahaliden olup, Ermeniler tarafından zorla sürüklenib götürülmüşler; gençleri katl olduğu gibi genç kızları da kâmilen aralarından tefrik olunarak, kendileri o zamana kadar habs ve işkence altında kalmışlar ve nihayet Bakü Cemiyet-i İslamiyesi'nden gelen bir İslam murabhasın muavenet ve himmetiyle Ruslara şikâyetleri esmâ' etdirilerek memleketlerine avdete muvaffak olmuşlardır. Bunun gibi vakayi', bütüin ordu cebbesinde pek feci' ve dilsûz

bir halde cereyan etmiş olub, orduca vesâikiyle mahfuz olacağı şübbesizdir. Bu arz edilenler gözle görülen vakayı'dendir.

[4]-Vatandaş bulunmaktan başka bir kababati olmayan masum Müslüman halk, Rus ordusunun tecavüzüyle pek ziyade şımaran yerli ve yabancı Ermeniler tarafından bu sûretle düçâr-ı gadr ve itisaf olmuş, istilaya uğrayan muntikalardaki halkın tecavüz edilmemiş hiç bir hak ve mukaddesatı kalmamıştır. Ermeniler istedikleri Müslümanları öldürmüşler, öldürmediklerini sürükleyip Rusya'ya götürmüşler, bilbassa genç kızlar hakkında en şeni' muamelâtı reva görmüşlerdir. Pasin'in bakireleri Ermeniler tarafından Rus Kazaklarına pişkeş çekilmiş, Tutak, Karakilise, Azad, Miçkerd ilb cebbe gerisinde bu İslam kızlarından tesis edilen umumbanelerde Ermeniler vasıtasıyla Rus ordusunun kana, ırza, namusa susamış efrâdının hisleri tatmin edilmiştir. Ciğerpâreleri ellerinden zorla alınarak bu sûretle Ermenilerin âğuş-ı ihtirasına atılırken, bağı yanarak memleketine dönen veya firarda olan Müslümanlar, bu fecâyii dindaşlarına nakl ve hikâye etmişlerken bile, unsur-ı İslam yalnız Allah'ın lütuf ve kerimine sığınarak hislerine mağlub olmamışlar, aynı âkibete düçâr olmamak için terk-i dâr u diyâr ve bir mevâ-yı selâmete hicreti ihtiyâr ile iktifâ etmişlerdir. İşte bu muhaceret esnâsında ve zaman-ı tevakkufda ve yurdlarına avdetde İslamların uğradıkları zayıat, Ermenilerin düçâr olduğu telefâtın dün olmayıp, aradaki fark İslamların tâli'e havâle ve ecele teslim edilmekten ve Ermenilerin amd ve kasta kurban kılınmalarından ibaret olub, sûret-i zâhireleri gerçi başkadır. Fakat netice birdir. Her ikisi mahv ve tebahdır.

İleri harekâta başlamadan ve başladıkdan sonraki vakayı'

Üç yüz otuz üç (1917) senesi Teşrin-i sânisini nihayetinde Rus ordusu ile zaman ile gayr-i mukayyed bir mütarekenâme akd etmiş idik. Şu kadar ki: Tarafeynden biri li-sebebin mine'l-esbâb mütarekenin feshini arzu ettiği takdirde, on gün evvel diğer tarafı

keyfiyetden haberdar eylemek mecburiyetinde idi. Vakta ki Bolşevizm karşımızda bulunan Rus ordusuna girerek bu orduyu inhilâlâ uğratdı ve Rus ordusunun taht-ı işgalinde bulundurduğu hâk-i pâk-i vatanın aksâm-ı malûmesinde şirâze-i intikam ve inzibat muhtel oldu. Gerek Rus ordusunda muvazzaf olarak hizmet edegelen ve gerek öteden beriden Taşnaksaganlar tarafından toplanılan cânî ve katil Ermeniler Meydanı boş buldular. Unsur-ı İslam'a tarif ve tavsife sığmayacak muamelât ifâsına başladılar. Irz ve mal ve canı düçâr-ı fenâ olan ibadullah-ı Müslimîn'in akraba ve taallukatı ve muhatara altında bulunanlardan mebus ve memurlar, ordunun himayesini tazarru' için tarafımıza can atdılar ve vakayı'-i hariciyeyi olvech ile şerb ve tefsir etdiler ki insanîyet ve medeniyet bu âciz ve mazlum ve cidden sâdik ve mûtî' olan ve devlet uğruna varını yoğunu seve seve feda etmiş bulunan kardaşlarımızı buldukları tehlike-i azimeden kurtarmak için ileriye hareketi îcâb etdirdi. Bir taraftan boyu aşan karları yararak ve incimâd yüzünden bayli kurban vermek sûretiyle bilâ ârâm ve tasavvuru gayr-i mümkün müşkilat ile ordu ileri harekete başlıyor. Diğer taraftan menzil muntikasında müddebar olan birkaç haftalık erzak kendilerine yetiştirilebilmek için vesâit-i nakliye kifayet etmediği ve torbasında demirbaş yiyeceği bulunmadığı halde, mahzâ ukbâ-i ebediyete kadar yükselen feryad ve istimdâdlara doğru insanîyet ve medeniyetden iktibas olunan ruh ve kuvvetle ilerliyordu. Vaktâ ki Erzincan pişgâhına gelindi, Sivaslı Murad nam şakî-i nâmurâdın maiyetindeki eşirrasıyla, Erzincan Müslümanlarını bir taraftan evlere, kışlalara doldurarak yakmakda olduğu, diğer taraftan sîn ve cinsine bakmaksızın katliama başladığı haberi alındı.

İleri harekâta mübâşeretini îcâb etdiren vakayı' ol zaman Erzincan'da kumandanlık mevkiinde bulunmuş olan Miralay Morel ile Rus Kafkas Orduları Başkumandanı General Odeşelize'nin resmen ve tahriren vukuubulan itiraflarıyla sabit olub, burada Ermenilerin İslamları katliâma başladıklarını itiraf ve bu vakayı' men'e kudretyâb olmadıklarından

bahisle, Erzincan'a hareket ve Ermeni mezâlimine mümanaat edilmesi lüzumu dermiyân olundu. Bu muhabberât dosyaları Üçüncü Ordu karargâhındadır. Cidden mütalaaya şâyândır.

Askerimizin Erzincan'a dubûlünü müteakib, bizzat Erzincan'a girdim. Kendi gözlerim ile gördüm ki yan yana, saç ve sakalı bembeyaz ihtiyarlar, çocuğunu bağına basmış kadınlar, mini mini yavrular yan yana uzanmış yatıyorlar! Taşlarla kafaları ezilmiş, karınları deşilip bağırsakları boynuna geçirilmiş, âlât-ı tenâsüliyesi kat' edilmiş, el ve ayakları doğranıp atılmış biçaregân adedi bini mütecâvizdi. Kuyulara doldurulmuş, fırınlarda diri diri yakılmış, evlere doldurularak bu sûretle ibrak edilmiş insanların manzarası pek dilhıraş idi. Toplatılarak kısmen fotoğraflarını aldırdıktan sonra defn ettirdiğim ehl-i İslam'ın, yalnız Erzincan'a âid mikdarı iki bini mütecavizdir. Bayburd'da Arşak nam şakînin ibrak sûretiyle ifnâ ettiği Müslümanlar bine karîb idi.

Erzincan-Kelkit hattından tâ hududa kadar, ordunun devam eden ileri harekâtında küçük ve büyük şebir ve kasabalar dâhil olduğu halde bu muntıkada Ermeniler tarafından yıpratılmamış bir ırz, gazaba uğramamış bir mal, kasda maruz kalmamış can yokdur. Esasen bu muntıka abalisinden bulunan ordu ana, baba, kardeş, akraba ve komşularının ecsâd-ı mübarekesini çiğneyerek ve külliyesinin yıkıldığını ve yıkıldığını görerek ilerlerken, tesadüf ettiği münferid Ermenilere ve Ermeni kafilerine karşı, zerre-i huşûnet göstermeksizin bütün manâsıyla disiplini muhafaza etmiş ve bu sûretle Erzurum önüne gidilmiştir. Erzincan ile Erzurum arasında Mamabatun kasabasıyla Hıms, Karayaprak ve güzergâhı bütün köyler halkı, bu mevâkie toplanarak ibrak ve diğer sûretle ifnâ edilmişlerdir. Şedid üç günlük muharebeden sonra Erzurum'a girildi. Burada da General Antranik kumandasındaki kıtaat ve gerek başıboş Ermeniler tarafından İka' olunan mezâlim tarih-i âlemin şimdiye kadar kaydettiği vakayı'-i elimenin en başında zikre sezâdır. Bu bâbdaki meşhudât-ı âcizânemle Erzurum mevki'-i müstabkemi kumandanı Rus miralay-

larından ismini derbâtır edemediğim bir zâtın vermiş olduğu rapor, Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesi'ne takdim edilmiş idi. Asılları Üçüncü Ordu karargâhındadır. Bu dosyaların celb ve mütalaası muhassenâtdan hâli değildir. Doksan üç (1877-78) bududundan itibaren, Aleksandropol'un şarkına müsâdüf Celaloğlu ve Karakilis ile Serdarâbâd hattına kadar devam eden ileri yürüyüşde kardaşının, babasının tefessüh etmiş meydandaki cenazelerini gördükleri halde, hiçbir Ermeni'yi deni sûretiyle dahi izac etmeksizin, ordunun muhafaza eylediği ismet ve ibrâz eylediği insanîyeti, sulh müzakerâtı için nezdimize gelen Ermeni beyet-i murabhasası mükerreren lisân-ı şükran ve minnet ile yâd ve tezkâr eylemiş ve Eçmiyazın'de bütün Ermenilerin Başpatrik Katagigosu Beşinci Kigork tarafından, ordunun harekât-ı âlicenâbânesini takdîsen aldığım telgrafnâme sûreti de mebbus dosyalar arasında bulunmakla ayrıca şâyân-ı mütalaadır. Aleksandropol kasaba ve kurâsı ki: min-baysi'lmecmu' 250 bin nüfusu câmi'dir. Kâmilen yerli yerinde kaldılar ve emin ve fâbur olarak imrâr-ı eyyâm idiler. Bunları şurada zikr ve hikâye etmekdeki maksadım, rûb-ı milletde vatanın menâfi'-i âliyesini idrak eden ordu ve zâbitân ve ümerâ ve erkânında, fikr-i insanîyet ve medeniyetin Avrupa'daki emsallerinden daha yüksek bir hiss-i ulviyet ve necâbetiyle hükmürân olduğunu göstermek ve sevkîyât zamanındaki fecâyi'-i mesmuadan işbu kısmı tenzih etmekden ibâretidir.

Netice

1- İki unsur arasındaki mukatelâta her zaman Ermeni unsurunun komiteye tâbi aksâmı tarafından sebebiyet verilmiş ve başlatılmıştır.

2- Bilhassa seferberliğin ilamı ile beraber, Ordu-yı Hümâyun'un zaaf ve mağlubiyetini icâb etdirecek her vasıtaya, canıyla ve başıyla müracaatdan hâli kalmayan ve harbin ilarıyla beraber, İslam köylerini yakıp; İslamları katl ve itlâf eyleyen, yollarda erzak kafilelerini vuran, ikmal efrâdını öldüren, münferid ve müctemi' hasta kafilelerini telef eden Ermeni komitelerine merbut Ermenilerdir.

3- Devlet-i Aliyye'nin mağlubiyeti halinde gayelerini kazanabileceklerini yakinen bilen Ermeniler, bu mağlubiyetin hayyiznümâ-yı husûl olması için ellerinden geleni diriğ etmediler. Ve orduyu her tarafı husumetle muhat bir bâl-i elîme sokdular ve bu sûretle tehcire kesb-i istihkak eylediler. Bundan dolayı ânîfen arz olunduğu vechile sevkîyât esnâsında kafileleri âkıbet-i elimeye uğrattıkları tebeyyün edecek İttihad ve Terakki erkânı ve rüesâ-yı hükûmetle beraber, mukatelâta evleviyetle başlayan Taş-naksütyun ve Hınçak rüesâsıyla General Antranik'in dabi, bir fikr-i medenî ve insanî takib etdiklerini göstermek isteyen mümessilîn-i müteallikası tarafından tecziye edilmeleri elzemdir. Bir tarafın düccâr olduğu gadr ve zulmden mütevellid esbâbı tabarri ederken, diğer tarafın yapıldığını meskût bırakmak şân-ı adalet ve insanîyetle gayr-i kabil-i tevfiğ olacağı kanaatiyle bast-ı bisat eylerim. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i menlebü'l-emrindir.

Fabri Yaverân-ı Hazret-i Padişahî'den
Şark Ordular Grubu Kumandanı
Ferik
Vehib⁵²

Bibliyografya

"Adalet Yolunda", *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Nisan 1335/1919.

Akın Çelik, "Mütareke Dönemi İstanbul Basınında Tehcir Davalarına Yönelik Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 11/21 (2012/1), ss. 1-26.

Alemdar, 30 Mart 1335/1919.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2005.

Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş 25.10.1970*, Ankara, 1973.

"Ferik Vehib Paşa", *İstiklâl*, 18 Şubat 1335/1919.

Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK, Ankara, 2011.

Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, Çev. Ceren Elitez, Timaş, İstanbul, 2012.

Guenter Lewy, "Ermeni Soykırımı Davasının Yeniden Değerlendirilmesi", *Ermeni Soykırımı İddiaları -Yanlış Hesap 'Talat'dan ve 'Tebcir'den Dönünce-*, Der: Mustafa Çalık, Cedit, Ankara, 2006, ss. 89-107.

Hâdisât, 30 Mart 1335/1919.

Hukuk-ı Beşer, 30 Mart; 1 Nisan 1335/1919.

Hülya Tokar-Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daba Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2009.

İkdam, 30 Mart 1335/1919.

İleri, 30 Mart; 1 Nisan 1335/1919.

İsmail Arar, "Yakın Tarihimizden Portreler Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa", *Tarih ve Toplum*. C. 8/47 (Kasım 1987) ss. 23-30-C.8/48 (Aralık 1987), ss. 41-48.

İstiklâl, 30 Mart; 1 Nisan; 6 Teşrin-i sani 1335/1919.

Justin McCarthy, "Kim Başlattı?", *Ermeni Soykırımı İddiaları -Yanlış Hesap 'Talat'dan ve 'Tebcir'den Dönünce-*, s. 11-34.

Mehmed Âsım, "İğne ve Çuvaldız", *Vakit*, 1 Nisan 1335/1919.

Memleket, 31 Mart; 8 Nisan 1335/1919.

Nejdet Bilgi, "Millî Mücadele'nin Başlarında İstanbul Türk Basını", *Türk Yurdu*, C. 17/122 (Ekim 1997), ss. 65-70.

Nejdet Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, Kitabevi, İstanbul, 2006.

Sabah, 30 Mart 1335/1919.

Söz, 30 Mart 1335/1919.

Taner Akçam, "Yargılamalara Yapılan Bazı İtirazlar Üzerine", *"Tebcir ve Taktıl" Divan-ı Harb-i Örfî Zaburları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Der: Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2008, ss. 191-199.

Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge, Ankara, 2002.

Tasvir-i Efkâr, 30 Mart; 1 Nisan 1335/1919.

Vahakn N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, Türkçesi: Yavuz Alogan, Belge Yay. İstanbul, 1995.

(52) "Vehib Paşa'nın İfadâtı, Vehib Paşa'nın Raporunun Mabaddır", *İstiklâl*, 1 Nisan 1335/1919. *İstiklâl* gazetesindeki metinde tashih gerektiren kelimeler, *Vakit* ve *İleri* gazetelerindeki metinler dikkate alınarak düzeltilmiş, *İstiklâl*'de bulunmayan bazı kelimeler bu iki gazeteden, köşeli parantez [] içine alınarak ilave edilmiştir. Bazı kelime kullanımındaki farklılıklarda, *İstiklâl*'deki kelime tercih edilmiştir (örnek: tesadüf edilmiştir / tesadüf olunmuştur gibi). Metindeki parantez içindeki miladi tarihler tarafımızdan konulmuştur. Gazetede ki metinde vurgu maksadıyla, özellikle yer isimleri verilirken kullanılan köşeli parantezler, karışıklığa neden olmaması için kaldırılmıştır.

Vahakn N. Dadrian, "İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nde Ermeni Soykırımı Konusunda Görülen Davalar ve Kararlar", *"Tebcir ve Taktik" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Der: Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2008, ss. 1-125.

Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, "1915 Olaylarını Organize Eden ve Uygulayan Bazı Fail ve Suç Ortakları Hakkında Soruşturmalar ve Akıbetleri", *"Tebcir ve Taktik" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Der: Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2008, ss. 201-221.

Vakit, 31 Mart 1335/1919.

"Vehib Paşa'nın Evrakı Mesele Oldu", *İstiklâl*, 29 Eylül 1335/1919.

"Vehib Paşa Meselesi", *İstiklâl*, 9 Teşrin-i sani 1335/1919.

Yeni Gazete, 30 Mart 1335/1919.

Yusuf Sarıncay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal, Ankara, 2012.

Yüksel Nizamoglu, *Vehib Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.

Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, TTK, Ankara, 1993.

Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tebciri ve Yargılamalar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.